

تصویر ابو عبد الرحمن کردی

بۆتۆل

مێتەدی ئێقرا ئالثقافێ

للکتاب (کوردی - عەرەبی - فارسی)

www.iqra.ahlamontada.com

کورتە مێژووێ

گۆرانکارییهکانی کوھماناسی

هه‌م‌کێژانی فەرشیده شەریف

سێناری
2005

كورتە ميژۋوي گۈرانبكارىيەكانى كۆمەلناسى

سلىمانى- 2005

نوسىتى: بۆتول

ومرگىپرانى: قەرشىد شەرىفى

وَمَزَارَه تَنی رُوشَنبیری
بِه رُیوَنه رِیتِی خانَه ی و مَرگِیران
www.roshnbiri.org
khanaywargerani@yahoo.com

دَهقی کَتَبَمگَه بَه فارسی

تاریخ مختصر تحولات جامعه شناسی - بوتول - ترجمه م. وکیلی -
انتشارات صفی علیشاه - تهران - 1347 ه.ش

● ناوی کَتیب: کورته میژوی گُورانگارِیه کانی کُومَه لَناسی

● نویسنی: بوتول

● و مَرگِیرانی: فەرشید شەرفی

● تایپ و دیزاین: سازان مومەر

● بمرک: فەرهاد مەلا حەسەن

● زنجیره: (111)

● نیرل: 1500 دانە

● ژماره ی سهارفنی (306) و مزاره تَنی رُوشَنبیری پَتراوه

● چاپخانه ی: ششان

بەرايى

كۆمەلناسى (سۆسۈلۈزى) ۈك يەككە لە گىرنگىزىن لەمەكانى زانستى
كۆمەلەيتى، دەورەكى يەكجار گىرنگى لە پېشكەوتن و ئاگايى مرۇفدا
بېنيوۋە ديارە تا زياتر لىكۆلەنمەۋى لەسر بىكرىت و پېۋە سەرقال بېين،
رۇشنگىرى و گەشەسەندى راي گشتىش زياتر دەستەبەر دەكرى و
مرۇفەش زياتر وخىراتر لە ئامانجە ئايدىالەكانى نرىك دەيتەمە.
كۆمەلگى كوردىش ۈك كۆمەلگەيەكى ئىنسانى لەم بولمە پېۋەستى بە
گەشەكرىن و پېشكەوتن ەمە، ەمىۋە خۇ خەرىك كرىن بە ەمەۋ
لەمەكانى زانستەۋە، پېۋەستىيەكى حاشا ەلەنەگرمە دەپى بەخوئەندىمەۋى
ئاسەۋلە گىرنگەكانى ەمەۋ كۆمەلگە مرۇيەكان، ئەم رىكايە لەخۇى
ەمەۋلە بىكات. بەلام بەداخەۋە لەم روۋەۋە بۇشايەكى يەكجار گەۋرە بەدى
دەكرىت و كورد تا ئىستا ئاۋرەكى نەۋتۇى لە ەزر و ئەندىشە جىيانىيەكان
نەداۋەتەۋە (ەمە چەند ەمەلى تەقەلا دراۋە، بە تاپىت لەم سالەمى
دوایدە) و كەۋتە دەپى ئىمەش ۈك ئەندامىكى ئەم جىيانە گەۋرە، كە
ئىستا بە ەۋى تەكنۆلۇزى و پېشكەۋىتى زانست بە ەمەۋ لاپەنەكانىمەۋە،
ۈك گونەدىكى بچوۋكى لى-ھاتوۋە، لە خوئەندىمەۋ لىكۆلەنمەۋە و
تاۋتۇئەكرىنى ئەندىشە و قوتەخانە شىكرىيەكانى جىيان غاغل نەمىن.
ەمەھمان ەست كرىن بەم بۇشايە و ەرومە گىرنگەيتى يەكجار زۇرى
زانستى كۆمەلناسى، نوۋەرى ئەم چەند دىرەى ھان داۋە لە نرىزەى
كارمەكانى ۈمگىرەنەيدە ئەم كىتەبەى لە بەرەستەندەپە ۈمگىرەنەۋە سەر
زمانى كوردى، بەم ەيۋەپەى كەلەننىك پىر بىكاتەۋە و لە رۇشنگىرى و خستە

سەر زانىيارىيمىكەنى تاكىمىكەنى كۆمەلگەي كوردى، رۆلىكى ھەر چىمىد بېجىوك بېگىرېت.

شايانى باسە بۇ ئاگادارى زياترى خويىنەرنى ھىزا، لە كۆتايى كىتېبەكەدا لىستەيمەك لە ھەندى لىم وشمۇ زاراوانە و ھەروھە ناۋى لىمۇ كەسايەتى و بىر مەندەنى كەلە ناۋ بايەتەكاندا ھاتوون و باسيان لىنكراۋە، تەرتىپ كراۋە و خويىنەر دىتوونى لە كاتى پىئويستدا بۇيان بېگىرېتەمۇ. لەگەل ئەۋەشدا ھەول درۋە بۇ ھەندى لىمۇ وشانەنى كە رەنگە بۇ خويىنەر نامۇبىن، ياخود بۇ ئاگادارى زياتر، ھاۋتاي ھارسى و ئىنگىلىزىيەكانىشيان دابىرېت. دىارە ئەۋ وشانە ماناي لىمۇ زياترىشيان ھەيمۇ رەنگە وشەيمەكەن ھەي، چىمىنەن ماناي جۇراۋجۇرى ھەيىت، بەلام ئىمە زياتر لىمۇ واتايەمان بۇ نوۋسىۋەتەۋە كە لە ناۋاخى بايەتەكانى ئەم كىتېبەدا مەيىست بوۋە. دېسانەۋە چەند وشە و زاراۋە و كەسايەتەشمان ھىناۋە كە لە دىقى كىتېبەكەدا نىن بەلام لەبەر ئەۋەي پىئوۋندى راستمۇخۇيان بە بايەتەكانەۋە ھەبوۋ، بە پىئويست زاترا دابىرېن. لە دۋايىشدا سوپاسى كاك شۇرپىش جۈنرۇيى ئەكەم كەنەم كىتېبەيان پى ناساندىم و ھانىيان دام ۋەرى بېگىرېمەۋە بۇ كوردى.

فەرشىد شەرىفى — پاۋە 2003

فەسلنى يەكەم

دامەزرىنەران و سەرھەلدانى كۆمەلناسى

سەردەمى دىرىن و چاخەكانى ناوېراست

گرنگرېن پېشكەموتنەكانى زانستى دەربارى دياردە كۆمەلەيتىيەكان، لە سەردەمە پېشكەموتنەكان، يان لە كاتى تېرامان لە سەر قەمىرانىكى تايىمەت ھاتوونمە ناراو. واتە: كاتىك كەپووداۋەكان لەجوارچىۋە ئاسايەكانيان تېپەپېۋە، پىگا چارە گەلى ئاساپىش ھىچ كارىگەريەكان لە سەريان نايىت. ھوونكە بە شىۋەمىكى خۇرسك تەنھا ھاۋمان لە گۇرپانكارپەكانەو لەناو دەرگاھەكى بىن جەۋجۇل و چەق بەستوۋا، شتىكى ئەمۇت، سەرنجەمان بەرە ولاخۇي پاناكىشىت. لە كاتىكدا ئەمە رووداۋو بارودۇخە پېشېبىنى نەكرامەكانن كەنەبەنە ھۆى ئەندىشەو داھىتان و ئال و گۇرې فېكرى. كۆمەلئاسى تەنھا زانستىكە كەھەر لەسەرەتاي دەرگەوتىيەمە، بەردەوام لە سەر شتومەكە بگۇرەكاندا لىكۆلەنەو و توۋزىنەو كىردوۋە و ھەموو ھۇناغە گرنگەكانىشى بەھۇى شۇرېتىكى كۆمەلەيتىيەمە ھاتوونمە ناراو. بەلام ئەمە بەتەنھا بەس نىيە كە قەمىرانىك رووبىدات و بە ئاسانى پېشكەموتن بەدەست بىت. مەرجى بىر كىردەھە سۇسپولۇزىك ھەبوۋى گروپگەلى قەھەنگى و "قەھەمىكى پۇشنىرەنە" پە كە لەسەر ئەمە گرېمانانەى كە ھەلقولۇي تافىكارپەكانن، بگۇلەمەو، جىالەۋەش تارادىيەك لە ئازادى فېكرى بەھەممەندىن، ئەگىنا مەكەجى رەۋىتىكى داخراۋو بەدۋادا چوۋىتىكى زۆرمەلانە دەپن و ئاتوۋن ھىچ رەخنە، يان تىۋرېتىكى داھىنەرەنە بەھىنە ناراو.

بارودۇخىكى لەو جۇرە - كاتى كەلە سەردەمى پې لە ئازاۋەى شەپەكانى "پلۇپۇنز"دا قوتابغانە گەۋرە قەلەمىيەكانى سۇفستاپەكان، ئەرمەستو، ئەمەلاتوۋن و.... دەرئەمەموتن؛ بۇيەكەم چار لە پۇناندا ھاتە ناراو.

كۆمەلناسى نەينى

ھەممۇ كۆمەلگاپەك جۆرەكۆمەلناسىيەكى نەينى تىداپە كە باپەخى
پەكجار كەمى پى ئىدىرىت و بەدەمگەن ئاۋرى لى دىدىرتەۋە. ئەم جۆرە
كۆمەلناسىيە تەنانت لە ئاۋ سەرەتاپىترىن پىكخراۋەكانىشدا و ھەرۋەھا
لەئەۋ ئاشارستانىترىن و بەرتەسك ترىن گروۋپە ئىنسانىيەكاندا، بە
شىۋىيەكى نەينى گونجىنئراۋە. پىدەجىت دې و نەرىت، مافەكان (ياساۋ
خوگەكان)، پىكخراۋە بىنەمالەبى و كۆمەلەيتىيەكانى ھەر كۆمەلگاپەك،
كەم تازۇر، راستموخۇ بە ھۆى ھەندىك لە "بىدەيات" و پىرنسىيەكانەۋە
ھاتىتەنە ئاراۋە. كەۋتە، پەكىك لە ئەرگە بىنەرتىيەكانى كۆمەلناسى و
مىزۇۋ، جىيا كىرنەۋى ئەۋ پىرنسىپانەپە لەۋ كۆمەلە باپەتەنى كە
لىكولىنەۋەپان لە سەر ئەمگەن.

بىر كىرنەۋەي مەلەۋ كۆمەلناسى و بىر كىرنەۋەي پاساۋ دەرانە

گەپىدە و مىزۇۋونۇسە پۇتەننىيەكان، تا رادەپەك رۇژھەلاتى دىرىن و
پىكخراۋە كۆمەلەيتىيەكانىيان بۇمان ۋەسەف كىردۋە، لە پوۋن
كىرنەۋەكانىياندا ۋادىرئەكەۋىت، كە ئەندىشەۋ پىداۋىستىيە مەزھەبىيەكان،
لە ژيانى خەلگى ئەۋ ئاۋچانەدا گىرنگىيەكى زۇرىيان ھەبۋە. بۇ ئەۋنە
"ھىرۋەت" ئەۋە پىشان ئەدات كە نەپدۇلۇژىي مىسرىيەكان، پاساۋى
دەھىنەۋە بۇ ئەۋ پىكخراۋە كۆمەلەيتىيەكانى خۇيان كە لە سەر بىناغەي
مەزھەب دامەزراپوۋن. زىجىرەي پەلە و پاپەي خاۋگان، ۋەك زىجىرەي پەلە و
پاپەي تاكەكانى كۆمەلگا و ئافىراننى سەرزەمىنى مىسر، فەرمانىكى ئىلاھى
بوو و ھىرەۋىنىش كە بە پىۋەندەگى نىۋان دوو جىپھان لە قەلەم ئىدىرا،
بۇخۇى خاۋپەك بوو. سەرزەنجام، ژيانى دۋى مەندىش دىرتەي ھەمان ژيانى
دىنپايى بوو. ئەم باۋەپەي دۋىي، گىرنگاپەتى تەرم و مۇمپايى كىردن و
ھەرۋەھا فەراھەم كىردى ھەممۇ ئەۋكەرمەسانە لاي مىسرىيەكلەمان بۇ
دەرتەخات كە بۇ ئاساپىش ژيانى دۋى مەرگ پىۋىستەن. ئەم چەمكە تەۋاۋ
مادىيەي ژيانى دۋى مەرگە كارىكى ۋى كىردۋە كە دىرىنئاسان بىتۋان

ژيان و ئەندېشەى مىسرېيەگانى سەردەمى دېرىن، باشتەر لەو كۆمەلگانەى
كە لە ناوچوون، وێنا بگەن.

كۆمەلگا ھىندوودەكان، تەنانەت دېرىن ترېنېشيان، ھەلسەفەپەكى
كۆمەلایەتییان ھەيە كە وابەستەبە باومرە مەزھەبىيە
برھمايەگان. (ئىۆلۆژى (زانستى خواناسى) ھىندووش، سەرھەى
ھەموو كۆت و بەندى ئەفسانە و خورافەگانى، لەو پوودە كە
دەرنجامى باومرە كۆمەلایەتییەگانە، بە بەشێك لە راستییە
كۆمەلایەتییەگان ئەزمىردرێت. سیستى سەندىكایى، بناغەى
سەرھەى ئەو كۆمەلگانەپە كە، ھەلسەفەى برھمايى تیاپاندا برھەى
ھەيە. پوون كەرنەموەو پافەكارىيە جۇراوچۆرەكانى ھىندوودەكان،
سەبارەت بەپوونى سەندىكەكان و ئەو ئاكامانەى كە لێیانەو
بەدەست دەھێنن، سیستىك دەھێنێتە ئاراو كە ئەتوانین بە
باشترین شێو لە سەر بنەماى مەزھەبى و سیمۆلىك و لە ھەمان
كاتیشدا لەگەڵ پەرنەسیبە مادى و پێشەپەكاندا بېگونجیتین.

ھەروەھا چەمكەلى سۆسۆلۆژىك لە ناو ئەو پەرنەسیب و
باومرەنەى كە بەسەر دەزگاكانى كۆمەلگا گەرنەگانى ئەمرىكای بەر
لە "گرېستۆف كلۆمب" دا زال بوون، زۆر سەرنج ڕاكێشن.

رەنگە پەھەندى بەنەمەى و تاپەمەى كۆمەلگا رۆژھەلاتییەگانیش،
لەم مەسەلەپەدا بێت كەنەتەنھا دەزگا كۆمەلایەتییەگانیان لە سەر
بنەماگەلى مەزھەبى دامەزرابوو، بەلكوو ئەم دەزگانە بەدەرژەى
راستەوخۆى جیھانىكى پالاتر لە ھەلەم ئەدران. پاشایەكى پەرۆزەش،
پێوھەنى ئێوان دوو دنیای دابین دەكرد و لە ھیندستان دا پۆلێكى
لەو جۆرە، لەئەستۆى سەندىكا برھمايەگاندا بوو. تەنانەت لە
فێۆدالیزمى راسیۆنالیستى چینی كلاسیكدا، ئیمپەرآتوور، كورى
ئاسمانەو، لە ژاپۆندا مېكادۆ بەخوا ئەزمىردرێت. لەگەڵ ئەوھشدا،
بیرمەندە كلاسیكەكانى چین، زیاتر بیرەیان لە مەسەلە

کۆمەلەئەتییەکان نەکردووە، بەلام لە هازانج خوازێیەکی (utilitarisme) سنووردارو جوۆرە بیرکردنەوی بێ بەزمییانە بەرانبەر نازاری تاکەکان و بە تایبەت ژنان، تێیان نەپەرپاند، کە ئەو بیرکردنەوشیان بە ھۆی کەمتر خەمییانەوہ بوو.

کەواتە بەمەبەستی پێکھاتنی کۆمەڵناسی، تێپەرمانێکی سۆسیۆلۆژیک کە بەلانی کەمەوہ، تا پادەپەک دوور لە کۆت و بەندگەلی مەزھەبی بێت، بە شتیکی پێویست دەزانرێت. لایەنی تایبەتی سیتە^۱ (cité) مەکانی پۆنان، بریتی یەلە وێکچوونی باومرگەلی مەزھەبی و شان بەشانی ئەووش، ناکۆکی لە نێوان رێکخراوہ سیاسیەکانیاندا. بوونی کۆمەلگەلێکی جوۆراو جوۆری لەو جوۆرە کە ماق برپاری چارەنووسیشیان ھەیە — واتە سیتەسەرەکیەکانی پۆنان — وەک پێویست سەرنجی ئەو کەسانە ی کە بەیەکەم دامەزرێنەرانی کۆمەڵناسی لە ھەلەم ئەمەدین، بەرەولای خۆی ڕاکێشا.

دامەزرانی کۆمەڵناسی یەکی ئیستدلالی

سۆفستایەکان

یەکەمین ھەیلەسووفانی پۆنان کە سەرھالی مەسەلە کۆمەلەئەتییەکان بوون، سۆفستایەکان بوون. ئێمە زۆرتر بەھۆی نووسراوەکانی لە رووی نووسیتی نەیارەکانیانەوہ، ناسەوارەکانیان دەناسین. بیروپای سۆفستایەکان ھەر لە ئەھلاتوونەوہ تا ئەمریستۆفان تەنھا بە مەبەستی ڕەخنەلێگرتن و گائە پێکردن، باسیان لێدەگرا؛ بەلام ئەو ئەندیشانە ی کە خراونەتە پالیا، ھەر جیبەک بن، ئەوہ مەسەلە یەکی ناشکرایە کە تەنھا ئەوان بوون کە بۆ یەکەم جار دەرکیان بەگرن گایەتی میتۆدی زانستی لە بواری مەسەلە کۆمەلەئەتییەکاندا کرد. واتە؛ تێپروانین و بۆچوون، بەراوردکردن و ڕەخنە گرتن. سۆفستایەکان، ئیستدلال گەلی

ناسایی، ئەفسانە و خورافەو بەوتەى بېگەن Tribus – Idola يان
 پەسەند نەئەکرد و پاشماوەى باومرە كۆنەكانيان بە شتىكى بى
 بايەخ دائىنا. ھەر چەند سەرھەزى گەشەكردنى فراوانى بازىرگانى و
 ھيكرى ئەسینا، لە ناو رىكخراوە كۆمەلایەتییەكانى ئەم سیتەدا
 بوونیان ھەبوو. بناغەى بیروپراكانیان، دۆزىنەوێ پاساپەكى
 سەرووشتى بوو كە لە سەربىنەماى پێزلىنسانى تاكەكانى مەروڤ
 پەوستابوو. سۆفستایەكان، پشٹیوانییان لە تاكێك ئەكرد كە لە
 كۆمەلگا دێرىنەكاندا بە تەواوتى ملكەجى سیتەبوو و ئەمانەویست
 لەم وابەستەییە پزگارى بگەن. لایەنێكى مۆدێرنى دیکە ئەومێه كە،
 ھەموو بێرکردنەو و تۆنێرنەوكانیان ھەلقولای ئەندیشە گەلى
 ناكارى (ethique) پوون. واتە پەكسانى خواز پوون و لەگەن
 كۆیلەتى و ناستیونالیزمى تەسك بێنانەى سیتەكانى پۆنان دا
 دزایەتیان ئەكرد و تا پێش ئەو سەردەمە میژوووییە، ھېچ
 مەسەلەىك بە گوستاخى و نازایەتییەكى لەو جۆرە — كە دواتر
 بوو بە شتىكى تايبەتى نوخبە پۆنانییەكان — نەخراپوو بەر
 لێكۆلینەووە. ئەم گوستاخى و نازایەتییەش، لە شوپێنكدا كە
 ھەلسەفە پوخسارێكى پێچەل پێچ و ئالۆزى ھەبوو، شتىكى ئیجگار
 ناسایی بوو. سەرمەنجام پەختەگران و سۆفستایەكان سەرمەنجى
 بێرەندانیان ورووزاند و خستیانە پال دھاردە كۆمەلایەتییەكانەو.

ئەفلاتوون (429-347 پ.ز)

پوختەى بیروپراكانى ئەفلاتوون لە ناو ئاسەوارێكى سیاسیدا بە
 ناوى "كۆمار" كۆكرانەتەو، كە سیستەمى دياردەى ھەلسەفەى
 كۆمەلایەتى پوون دەكاتەو. ئەم سیستەمە بە شیومەھەكى
 "نۆرماتىف" رێك خراوە. واتە؛ ئاراستەكەى بە شیومەھەكە
 گەشتوانرێ بە تێزىكى كۆمەلایەتى لە ھەلەم بەرپێت. ئەو، بە
 شیومەھەك پێناسەى "سیتە" ئەكات كە ئەمى بېیت، ئەك بە و جۆرەى

كە ھەمبە. ئەھلاتوون زۆر بىر لەو مەسەلەمە ئەكاتەو كە جۇن دەتوانىن لە ئازاومگىرپىيە سەخت و ترسناكەكان، وەك ئەو شلەزاوتىيەي كە لەو سەردەمەدا ولاتەكمى داگرتىوو، خۇمان بپارىزىن. لىرەدا بە پىي قەسەكانى خودى ئەھلاتوون، دەپىن پىكخراومكانى سىتە بە شىوھەمكى نەگۆرە قەلانى پىك بخرىن.

دەتوانىن بلىين لە ئەھلاتوون بەولادە، لايمىنى تايبەتى فەلسەفەي كۆمەلگا نەوھەمكە ئازاومگەلى جۇراوجۆر و ھەروھە ھىواپەت بە باشترىوونى دەرمنجامەكانيان، ئەمپتە ھۆي ورووزاندن و كامل بوونى كۆمەلگا. ئەھلاتوون بۇخۇپاراستن لە بىي نەزمى، گەپانەو بۇ پىكخراو كۆمەلەيەتپىيە كۆنەكانى يۇنان بە پىويست ئەزانىت. ئەو نموونە زىندوويەي كە دەستنىشانى دەگا، بناغەي حكوومەتى ملھۇزانە و نەرىستۆكراتىيانە و سەربازپىانەي "ئىسپارت"ە. بەبىرورپى ئەو، ئەمپ پىوھەندى نىوان سىتەكان كەمتر بىت و بمرانبەر بەرۇشتىرانىش ھىندە پەشپىنە كە شاعىران وەك ھۆكارى ھەمەجان و نۇپخووزى پەت ئەكاتەو و لەسىستى سەندىكاسى پەشتىوانى ئەكات و لە ئاكامدا، بۇ خۇپاراستن لە ئاھاوسەنگى ئابوورى و سىياسى، ژمارەي دانىشتوانى "سىتە"ي نموونە، كەبە ھىچ شىوھەمك نابى ئەو تىبەمپەت، دەس نىشان ئەكات و لەو باومرەدەپە كە بەرپەرسان، بە مەمەستى پاكرتى ژمارەي جەماومرى خەلك و پەركردنى ئەو بۇشاپىيەي كە بە ھۆي جەنگ و نەخۇشى و كارەساتەكانىتر ھاتۆتە ئاراو، ئەمپ ژمارەي نىزدواجەكانىش دەس نىشان بكەن. تەنانت لەموشى تىپەپاندووە و ئەلى ئەو كەسانەي كە تەمەن و ھەل و مەرجى لەبارى ياساپيان نىيەو مەنالىيان ئەپى، ئەمپ سزا بىدرىن.

سپیناس دەلى: "ئەفلاتون ئایدىيالىستىرىن و لە ھەمان كاتىشدا، رىئالىستىرىنى تىۋرىسىنە سىياسىيەكانە." سۆسئولوۋى ئەفلاتون، لە سەرىناغە رەوانناسى ئەو پراۋىستاۋە و بناغە رەوانناسىيەكمشى، لىكۆلىنەۋمىيە لەسەر داخۋازە چالاگە رۇحىيەكانى مەۋۇ. بە ڤاى ئەفلاتون رۇحى مەۋۇ لە سى شت پىك ھاتۋە: دىن، ەقق، حمز (حمز لە شتۋەكە مادىيەكان).

لەم پىنۋىنىيەدا سەھامگىر بوون بىرىتىيە لە ھاۋسەنگى نىۋان ئەۋس داخۋازە. (ۋاتە، سەھامگىر بوونىك گە بەرگرى لە تەقنىۋە و ڤەبەرايەتتىيەكان ئەكات) ۋە ئەم ھاۋسەنگىيەش، ھەلقولۋى سى خەسەلتى بىنەرمىتىيە گە لەگەن ئەو داخۋازەدا تەبان، ۋاتە، "اعتدال"، ئازاپەتى و لىپەتۋىي.

پىۋىستە ئەم ھاۋسەنگىيە رۇحىيە لە ناۋ كۆمەلگادا ڤەنگ بىداتەۋە و كۆمەلىش ۋەك رۇحى مەۋۇ، لە سى سەندىكە كاسبكاران، جەنگاۋەران، دادۋەران و ھەلەسۋەقان پىك بىت. بە پىچەۋانەى كۆمەلگەى فىۋدالى، كە تىايدا چىنى دەسەلاتدارى نەجىب زادە و پۇچاننىيەكان، ھاۋكات بە فىۋدال گەلىكى گەۋرەش لە ھەلەم ئەدرىن، ئەفلاتون ماقى مولىكايەتى بۇ كاسب كاران بەرمەۋا ئەزانىت و ھەروەھا چىنە بالاگان بەمەبەستى دابىن كىرنى بىرايەتى و دىلپاكى لەناۋخۇياندا دەبى جۇرە "كۆمۋنىتارىزم"² پىك بىخەنە بىۋارى جىبەجى كىرنەۋە و تەنانەت ئەم سىستەمە، بىنەمالەكمەى خۇيانىش بىگىرتەۋە، ۋاتە ئەبى ئىزدۋاجەكانىان ھەمىشە بە شىۋەى كاتى بىت و بە تەۋاۋەتى لە لاپەن دادەۋرانەۋە دەس نىشان بىگىرت و مەنالىكانىشىان پىكەۋە، بىرايانەۋ بەبى ناگادارى داپك و باۋگانىان بەروەردە بىگىرت و ڤابەپىرتىن. بەم جۇرە ئەفلاتون، جىۋاۋازىيەكى تەۋاۋەخاتە نىۋان ھاكم و مولىكدارەكانەۋە.

ھەرومھا ئەھلاتوون تىۋرىكى ئاۋمەندەنى بۇ ئاۋامگىرى و
 تىلماۋىتتېيە كۆمەلەيتتېيەكان خستوتەپروو. بە پىروى ئەو، ئەم
 ئاۋاۋە گىرىيانە، ھەلقولوى سەردەمە سىياسىيە دوابەدۋاىيەكەكانە،
 كە پىش ھەمووشتىك ھەلقولوى بىرمىنگارى سايكۇلۇۋىكى
 ۋەجەكانە لەگەل يەكەيدا. ھەرومھا پىنى ۋايە، گۇپرانكارىيە
 كۆمەلەيتتېيەكان، بەھۋى دەسلەتدارى ئاۋبەناۋ(متناوب)ى ھەندى
 لە گروۋپە سايكۇلۇۋىكە ھەمىشەپىيەكانەمۋە ھاتۋونەتە ئاۋاۋە كە
 بىرىتىن لە، دادبەرومران، پىلەو پاپەخۋازان، پلۇتۇكراتەكان³،
 جەۋسۇننەران ۋەملەۋپان. ئەھلاتوون نىۋان رۇجىيەى دەۋلەت و
 تاكەكان، پىۋمىندىيەكى مەنتىقى بەدى ئەكات: "ۋەك جۇن دلى
 ئىنسانەكان جىپاۋازىپان لەگەل يەكەيدا ھەمە، حكومەتەكانىش
 جىپاۋازن. كەۋاتە جۇرەكانى ھەرشتىك ھەر جەندە بىت، جۇرەكانى
 تىرىش ھەر ئەۋمەندەمە".

ئەرەستو (322-384 پ.ز)

بىرۋاپكانى ئەرەستو نەرمونىيان ترن لە ئەندىشەكانى ئەھلاتوون
 و لە ھەمان كاتدا ۋاقىع بىنانەترو ەھلانى تىرىش. ئاسەۋارە
 سىياسىيەكەى ئەرەستو لەم بۋارەدا كىتەپكە بىناۋى "سىياسەت" كە
 تىپايدا، رىكخراۋى سىياسى و داۋودەزگا كۆمەلەپەتتېيەكانى ھەموو
 "سپتە"كانى پۇنان و ھەندى لەو جۇرە حكومەتەتە، بە تاپەت
 "گارتاۋ" بە شىۋەپەكى گشتى و قىاسى ئەخاتە بەر پافە و
 لىكۇلىنەمە.

ژمارىمەكى زۇرى راۋبۇجۋونە سۇسپولۇۋىكەكانى ئەرەستو،
 ھۇرمىكى كلاسسىكان لەخۇگرتوۋە. لە ھەموۋىيان گىرنگىر ئەم
 پەرمىسىبەپە كە ئەل: "مىرۇف ئاۋەللىكى سىياسىيە". ۋاتە ھەمگىز
 بەبى زىيانى كۆمەلەپەتتى ناپىت. مىرۇف بۇ مانەۋە و پاراستنى زىيانى
 و ھەرومھا كامىل كەندى ناپىداكان و ئەم ھىزە ئاكارىيانەى كە دوا

نامانجیمتی، ناتوانیت به تمنهایی هیچ کاریک بکات و بوونی خوی
 بسه لمینیت. نمرستوو پی لمر کاریکهریتی "ناو و هموا" له
 سر سیکولوزی کۆمه لایه تی دانه گرت. همرومه ابنه ماله به باشرین
 گرووی سهره کی کۆمه لگا نه زانیت و همر لیرموه بیروپاکانی
 نه فلاتون رمت نه کاته وه. چونکه نه فلاتون، بنه ماله به تیکدیری
 نه و په گگرتووی به له هه لم نه دا، که دهبی له ناو هموو
 نه دمانانی سیته په گدا هه بیت و نه بویت له پۆتوپیا که خویدا له
 ناوی بمریت.

باومرگه لیک ی نمرتی تریش که دواتر هموو یان بوون به نیلهم
 به خشی هوتا بخانه جؤراوجؤره سؤسیولۆزیکه کان، له ناو
 ناسه وارمکانی نمرستوودا به دی دهرین. گرتیرینیان نه مانه:
 نمرستوو کۆمه لگا به بوونه ممرتی زیندوو نه شو بهینیت که
 گرتیراوه به یاسای زاوزی و پیگه یین و ممرگه وه. نه و، له و
 باومرمدایه که گؤران و ومرگؤران، شتیکی پیوسته بؤ ژانی کۆمه ل.
 کۆمه ل له توخمه گه لیک ناویکچوو پیک هاتوو که هه مان نه و
 توخمانه، پیک هینهری پله و پایمو دهولمت و دابمش کردنی
 کاریشن. نه حالته سیستمیکی هاوسهنگ نه هینیتته ناراوه و نه
 هاوسهنگییه کاتیک له ناو دهجیت که:

1- په کیک له توخمه گانی سیته له پرووی ژماره وه له جاو
 توخمه گانی دیکه دا، زیاتر گمشه بکات، یا...

2- پاندی جه ماومری خه لگی به گشتی، به شیومیه کی بمرجاو
 زیاد بکات. له و حالته دا، بهوتی نمرستوو، ئیدی پیکخراوه
 کۆنه کان به که لکیان نایمن، چونکه همر پیکخراویک دهبی له گه ل
 ژماره جه ماومرگه میدا ته بابیت به پیچه وانه شه وه.

نمرستوو و هک نه فلاتون و به گشتی و هک سوهراتییه گانی
 دیکه، هه میسه ترسیان هه بوو له ویرانکاری و بی نه زمی گه لیک که

له سەردەمی ئەودا، زۆرجار سێتەمکانی یۆنانیان نەشلەزاند. ئەو نەم شەژاوتییەمی بە هەلقولای نالەباربوونی بارودۆخ لە قەلەم نەداو ئەو باوەڕەدا بوو کە پاسا دەبێ هەول بەدات چاکسازی تیا بکات. لەگەڵ ئەوەشدا، پێکخراوەکی یەكسانی خوازی لە وەجۆرە، تەنها بەدرێژە پێدانی زاوژی و وەجەخستەنەوەوە لە توانادا بوو. بەوتەمی ئەو، نەگەر بیانەوی ت سەروەت و سامان و نێمکانات کەم بکەنەو، دەبێ پادەمی زاوژن کەم بکەنەو، ئەگینا ناهاوسەنگییەکی دیكە دێتە ئاراو. لە ئاکامدا، چینیکی هەزار سەر هەژندەت و ناتوانی رێ لە شۆرش کردنیان بگێردریت⁴.

ئەرستوو کە زۆریەمی کات باوەڕی بە ئازادی هەمەلایەنەمی ئاکاری هەبە، بە پێچەوانەو، یەگجار سەختگیرانە و مل هۆزپانە لەگەڵ مەسەلەمی جەماوەرو ژمارەمی دانیشتوان هەلس و کەوت ئەکا. ئەو تەنانەت تەمەنی زاوژی کردنیشی دەس نیشان کردووە و بۆ هەندێ بارودۆخ بەشتیکی نیجباری لە قەلەم ئەدات و بۆ هەندێ بارودۆخی دیكە، قەدەغەمی ئەکات و نەمر بە لەبارخستنی منال، پان منال کوژی ئەکات. سەرەنجام لە پێوانگەمی ساینکۆلۆژیەو، بە بیروپرای ئەرستوو، بناغەمی ژبانی کۆمەلایەتی، هاویەشی و هاوایی بیرو هەزمەکانە کە خۆی لە خۆیدا ئەبێتە هۆی هاوکاری کردنی ئێرادەمی تاکەکان لەگەڵ یەکدی دا. کەواتە، راپۆزکارپەک کە پێش لە بێرپاردانیکی بە کۆمەل ئەنجام ئەدریت، لە پرووی جییمەتیەو، لە راپۆزکردنیکی تاکەکەمی زیاتر، هیچ نیە. بەوتەمی ئەرستوو پادەمی لێهاوویی و عەقڵانییەتی تاکي کۆمەلایەتی، گێردراوە بەزۆریەتی ئەندامانی کۆمەلگا و فراوانییتی ئەزموونەکانیان..

تووسیدید (نزیكەي 460-395 پ.ز)

ئاسەوارەگەمی تووسیدید "مێژووی جەنگی پلۆپۆنز" جگە لە گێڕانەوێ رووداوێ مێژووییەکان، هەندێ لایەنی گرتگرتیشی هەبە. تووسیدید نەتەنها رووداو و کەسایەتیە گەورەکان نەخاتمەر پافە

و لىكۆلىنەۋە، بەلكى ھەۋى ئەدەت بە ئىستىدالەۋە ياس لەپرووداۋە
مىزوۋىيەكان بىكات. ئەۋ، سەرجەم داخوازەكانى مەۋە و ھەروەھا
ھىزەكانى بەشدار لە شەپى گرىنگ و شەمەۋى پەۋپەنز — كە لە
ھەمان كاتىشدا بەھۋى ۋەيرانبۈۋى پۈنانى دەرەن بەدەستى خۋى،
بە يەكەك لە خالەكانى دەسپەندى مىزوۋ لە قەئەم ئەدرىت —
ئەخاتە بەر پالە و لىكۆلىنەۋە و لەم پروودە لە راستىدا
"مىزوۋى جەنگى پەۋپەنز". بىناغەى ھەلسەھەى مىزوۋى
دامەزراندەۋە.

گرنگاھەتى بىناغەدانەرانى كۆمەئەسى لە پۈناندا

پالە كەردى بىناغەدانەرانى سۆسۈلۈۋى لە پۈناندا، گرنگىيەكى
يەگجەر زۆرى ھەيە، چۈنكە سەرجەم ھوتابخانە سىياسى و
سۆسۈلۈۋىكە دوايەكان، بەردەۋام دەستە ۋەخە بۈۋەن لەگەل ئەۋ
ھەلۈپست و داخوازەنى كە ئەۋان دەسنىشانىيان كەردبۈۋەن.
ئەھلاتتۈۋەن، نوپەنەرى ۋەستە جىدىيەكانە، واتە ئەۋەز و
خوستانەنى كە دزى ئازادى ئىختىيار و پەسەنايەتىن. بە پەرواى ئەۋ،
تاك بەجەستە ۋەخەۋە، سەربەسىتەيە. ئەنانەت لەۋ پەروايە دايە
كە دەپىن بىنەمالە — كە لە روانگەى ئەۋەۋە، بەھۋى
"ئەندەۋىۋەلىزىم" بۈۋنەۋە، دزى پەۋى ھاۋبەتە — لە ناۋبەرىت.
ھەروەھا دەۋلەت بە تەنھا خولقەنەرى ئاكارو ماف ئەناسىت و
گەپانەۋە بۇ بارودۇخى بەرتەسكى ژيانى سادەۋ ساكارى سەرتەپى
پەشنىار ئەكات و دزەپەتى ھەرجۆرە پەشكەۋتەنكى كۆمەلەپەتى
تاكەكان ئەكات. بە پەرواى ئەۋ، زەنجەرى پەلە و پەيەكان دەپى ۋەك
سەندىكاگەلى بىن جەۋۋەل و ھاۋشەۋى ئەركى دىپارىكراۋى
كاربەدەستان، جىگىر و سەھامگرتەۋە بىت.

بەلام ئەرەستەۋە پەرواى بە خوستانىكى پەتچەۋانەنى ئەۋە ھەيە.
بە پەرواى ئەۋ، زانستى كۆمەل پەش ھەۋۋە شەتەك زانستەكە كە

لەسەر بناغەى تىرپوانىن دامەزراوہ. کۆمەلگاگان دياردەگەلىكى زىندوون كە جوولاتىمۇ، سەرمكى تىرىن تاپىمەندىيانەو جياوازى ژىنگە و جۆرى پىكھاتەيان نەبىتە ھۆى فرەجەشنى و ئالوزكاوتىيان.

بىرۆكە سۆسۈلۈزىكەكانى رۆمىيەكان

سەردەمى بىرگىرنەوہ و تىرپامانە بنەرتىيە سۆسۈلۈزىكەكان، پاش ئەرەستو تەقىرىبەن كۆتايى ھات و شىوہ بىرگىرنەوہى پۇنانى، ھەندى شىوہى تىرى دەست پىكرد.

رۆمىيەكان ھىچ جۆرە باومپىكى تازەو گىرنگى سۆسۈلۈزىكىيان نەمىنابە ناراوہ. بەلام داگىردىنى ولاتگەلى دوورە دەست و تواناى لىكۆلىنەوہ لەسەر داب و نەمىرتى پىكخراوہ كۆمەلەيتىيەكانى گەلانى دىكە بۇ رۆمىيەكان، ۋەك لىكۆلىنەوہ لەسەر ژىرمەنەكان لە لايمەن "تاسىت"و، زۆربەى كات، لىكۆلىنەوہ سەبارەت بە "گلو"⁵كان لە لايمەن "سزار"موہ، بوہ ھۆى نەوہ كە جۆرى بىرگىرنەوہى رۆمى، رۆلىكى گىرنگ لە بىوارى سۆسۈلۈزى رافەكارانەدا بىگىرپىت. شىوہ بىرگىرنەوہى رۆمى زىاتەر لايمەنى پىراكتىكى ھەبوو. رۆمىيەكان، ۋەكوو جىنىيەكان، ئاكارخواز گەلىكى گەورەى ۋەك "سپىسروُن" و "سپىنك" يان ھەبوہ. بەلام لە ھەمووى گىرنگەر، رۆم، نىمپىراتوورىيەكى راستەقىنەى خولقپنەرى مافە مۆدپىرنەكان بوو و وردە وردە بناغە سەرمكىيەكانى نەو مافە مۆدپىرنانەى، لەماوہى جەندەپن سەدە نەزموون و پىراكتىكدا، دارپشت. بەم جۆرە ماقى بىرتەسك و سەرمقايى جاران، گۆپا بە مافىكى پىراكتىكىتر و ھوولتر و پەرمىسىب گەلىكى زۆرى لى دروست گىرا كە دواتر ۋەك ماقى خۇرپىسكى(ھىترى) ئاودپىر گىران. ئالپىرموہ دەتوانىن دەرەك بە گۆپانى لەسەرخۇى بارودۇخى گشتى مەروۇ و پىئومەندىيە كۆمەلەيتىيەكان بىكەين. بىروباومپىگەلى زال بەسەمىر نەم پىئومەندىيانە، ھەروەك وتمان. لە پەلى پەكەمدا جۆرە

سۆسیۋلۇژیيەكى راستەقینە ۋە ئەم سۆسیۋلۇژیيە، بە شىۋەى شارۋە پا خود ئاشكرا، ھەمىشە لە ژۇرخانى رىكخراۋە كۆمەلەپتەيەكاندا كە لە راستىدا، ھەقىقەتى سىستىمى ناپدۇلۇلۇكىيەتى، بوونى ھەيد.

كۆمەلناسى دووانە (Dualiste)

شۆپىي مەسىئەتى

رىكخراۋە كۆمەلەپتەيە دېرىنەكان، لەرووى كۆپلەدارىيەۋە، لەگەن رىكخراۋە كۆمەلەپتەيەكانى نىستادا جىاۋازىيەكى زۇريان ھەيد. كاتىك كە ئىمە سەبارەت بە رىكخراۋە كۆمەلەپتەيەكانى دىمۇكراسىترىن سىتەكانى پۇنان ھسە دىكەين، نابى ئەۋەمان لە بىرېچىت كە تەنھا ژمارىيەكى يەگجار كىمى خەلگى، لەو رىكخراۋەنە بەھرمەند ئەۋوون و كۆپلەكان، لە ھىچ مافىكى كۆمەلەپتە بەھرمەند ئەۋوون. جىا لەۋەش لەشارستانىيەتە دېرىنەكاندا، سىستىمىكى - كەم تازۇر - وشك و بىرۇچ لە نارادابوو كە ھەنوۋكەش پاشماۋەكى لە ناۋ دانىشتۋانى ئۇقياۋوسىيە ھەروھە رەش پېستەكانى ئەفرىقا و ھىندىستاندا دىبىرنىت. بەلام "دۇترۇنۇم"⁶ ھەندى مافى دىيارى كىرەبوو كە لەجىاۋ ئەۋسۈنەتەكانى ئەۋ سەردەمەى كە تپايدا دىۋى، يەگجار مەۋۇ دۇستانەۋو. تۈنىۋ تىۋى كىردن بەرانبەر ئازەلانى ھەدەغە كىرد و پەرنىسەپەكانى يەكسانى خۋازى پەردە پېدەدا و ھەرمانى دا كە وردە وردە كۆپلەكان ئازاد بىكرىن. بە پىنى ئەۋ پەرنىسەپە، كۆپلەدارى تەنھا بە شىۋەى "كاتى" رىنى پىندىراۋو. "سنت پۇل" ناسراۋ بە "ھەۋارى ئەجىپزادە"ش، ھەندى ئىۋۋلى خۋاپەرەستى لە ناۋ رىۋەسەم و داپ و نەرىتى كۆنى جۈۋلەكەكانەۋە، ۋەك رىۋەسەمى ھوربەنى كىردن و ھەندى خورافەتى دىكەش، ھەلېنجا. پەسەند كىردنى مەسىئەت، بە لە ناۋ بىردىنى ئەسلى زىجەرى پەۋپەمى

خواگان، که به رنگدانه‌های خوی له ژپانی کۆمه‌لایه‌تیدا، بۆ سیستمی سه‌ندیکاگان و شتانی لهو جۆره پاساوی نه‌هینایه‌وه، بومه‌وی گۆرانکارییه‌کی بنه‌په‌رتی له ناو رنکخراوه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی لهو سه‌رده‌مه‌دا. هه‌روه‌ها له‌بهر له‌وه‌ی که به‌روپاگه‌نده‌ی بۆ خواپه‌کی تاقانه (واحد) شه‌کرد، هه‌موو ئینسانه‌کانی لای لهو خواپه به‌یه‌کسان نه‌زانی. هه‌ر به‌و هۆیه‌وه، رۆحی به‌کسانی خوازی، سه‌ره‌کی‌ترین لایه‌نی لهو جیهان‌بینیه تازمه‌بوو. له لایه‌کی‌تسه‌وه، لهو باوه‌ره تازمه‌ش له‌ه‌رووی لۆژیکیه‌وه، هیچ سازگارییه‌کی له‌گه‌ن سیستمی سه‌ندیکاپیدا نه‌بوو، وه نه‌م سیستمه له‌وه به‌ه‌وا بناغه نایه‌دۆلۆژیکیه‌کانی خوی له ده‌ست دا. "هاف" و "ناگار" یش گۆران به‌شتانیکێ گشتی و، نیدی سه‌ربه‌سیته‌ها گرووپیکێ تایبته نه‌بوون و تاکیش به‌هینچه‌وانه‌ی سونه‌ت گه‌لی دێرین، به‌جه‌سته و رۆحه‌وه به‌سپه‌وه‌گرئ نه‌درا‌بوو و نه‌رکه‌ناکاری و نایینییه‌کانی، له‌سه‌ه‌رووی گۆشه‌گریه (انزوا) سیاسیه‌کانه‌وه بوون. نیدی ده‌ولت، ناگاره پاسای دروست نه‌ده‌کرد، چوونکه‌پهره‌نسیبه سه‌ره‌کیه‌کان، ته‌نها له ناو رنکخراوه نایینی و ئیلاهییه‌کاندا بوونیان هه‌بوو. نیدی هیزو سه‌ره‌ه‌وتن، به "ئامانجی سه‌ره‌کی" له‌قه‌لم نه‌ه‌دراو پێویستی به‌به‌کۆمینه‌ت و به‌لگه هه‌بوو. ورده ورده تونده تیزێ کردنیش هه‌ندێ پاسای له‌خۆگرت و شێوه‌ی هه‌ندێ جه‌نگی مونه‌دمانه‌ی به‌خۆوه‌گرت. مرقۆ دۆستی و به‌خشین و هاریکاری کردن و هه‌روه‌ها هاپه‌وشی کردن له "جێو" دانیش چووه‌ریزێ نه‌رکه‌کانه‌وه. لێره‌دا میژوو، نه‌نجام گه‌ری کۆمه‌لناسیه‌یه‌ی مه‌سئحیه‌یه‌تی، خسته‌نه‌ستۆی "سنت ناگۆستین".

سنت ناگۆستین (354-430ز)

ناسەوارمەكى سەنت ئاڭگۇستىن لە يەككە لەسەردەمە ھەرە
 دراماتىكەكانى مېژوۋى مۇھىدا نووسراۋە. لەو كاتەدا، رۆم لە لايەن
 "ئەلارىك"⁷ مۇداڭىرگىراۋ، دارووخان و ۋىرانىۋونى شارنىڭ كە
 چەندىن سەدە بە پايتەختى جىھان لە قەلەم ئەدرا، كارىگەرىيەكى
 يەڭجىر زۆرى لە دۋاى خۇى بە جىھىشتىۋو.

لە لايەكى تەرىشەۋە، ئەۋانەش كە مەسنىجىيەتپان پەسەند
 نەگەردىۋو، بەدەربېرىنى ئارەزايى، ئەم شەۋاۋىتتىيەپان زىاتەر گەرد و
 بەردەۋام ئەم قەسەپان دىگەرد كە "بەجى ھىشتىنى خۋاكانى پىشۋو و
 پەسەند كەردنى مەزھەبى تازە، يۆتە ھۇى ھەلۋەشەنەۋى رۆم". لە
 ۋەھا سەردەمىڭدا "سەنت ئاڭگۇستىن" بە داخۋازى ھاۋرپىڭانى،
 نوۋسىنى بەرھەمە مەزەكەى خۇى واتە "شارى خۋا"ى دەست
 پىڭەرد، كە لە سالى 412 تا 426ى زاپىنى دەرژەمى كېشا.

شارى خۋا، تېكەلۋىكە لە سەرجەم شارستانىتى دېرىن و
 تىرۋانىنىكى گەشتى لەسەر مېژوۋى رۆم. تەنھا لە پروۋى
 سۆسىۋلۇزىيەۋە، زۆرىەى ئايدىا و روون كەردنەۋەكانى ئەم ناسەۋارە،
 پايدى دادۋەرى كۆمەلناسى نوئ پىڭ ئەھەيىتت. ھەمۋو ئەم
 باۋەرپانەى كە دۋاتەر پۇلتىكى گەرتەپان لە ئەستۋگەرت، ۋەك، ماقى
 خۇرپىسكى، ھەقانىيەتى پاشايەتى بىنەمالەيى. ئازادى خۇرپىسكى
 مۇۋە، سەرجاۋەى دەسەلات و "جەبەر"ى ياساى دەۋلەت و...، لەم
 كەتتەپەدا كەۋتۇتەمبەر پائە و لىكۆلپىنەۋە. ئەم ناسەۋارە ھەروەھا
 مەسەلەى ئاڭدار بوون بە ھەقانىيەتى "پاسا"شى خەستۇتە روو و
 ھەروەھا لايەنە گەشتىيەكانى ئۇمانىزىمى⁸ — كە دۋاتەر بوون بە
 بىناغە سەرمەكىيەكانى ئەم دىدارەپە — خەستۇتە بەمىراس و
 لىكۆلپىنەۋە و پاشان باۋەرپە ئايدىپالسىتەيەكانى خۇى سەبارەت بە
 كۆمەل، مەزھەب و پەلەۋپايدى كاملىۋونى رۇخى مۇۋەپپەقىيەت روون
 كەردۇتەۋە.

سنت ناگوستين، سهارمت به جوړی دولت، باورپه گه لیکي تاپه متی
 دمرنه خستوو، تمنها لهو باورپه دایه که هوۍ بدمستموه گرتنی
 دمسه لاتی سیاسی، بهرقه رارکردنی دادپهرومړییه. دهتوانین
 ناسه وارمکی سنت ناگوستین به پردیکی نیوان شیوه بیرکردنه وهی
 دیرین و شیوه بیرکردنه وهی تازه له قلمم بدمین و به تاپه مت لهو
 پرووه که له خوگری تیکه لاونکه له شارستانیه تی دیرین و
 شارستانیه تی مسیحی و له همان کاتیشدا، پروونکردنه وهی چونییه تی
 گوړانی نه وهی په کمم (دیرین) بو دووه م (مه سنجی)، گرنگییه مکی
 زوړی همیه. شاری خوا، له راستیدا، دواپین بهرهمی گه وړه
 نووسمړیکی رومییه. له ناکامدا، دهتوانین بلننن که بیرکه کانی سنت
 ناگوستین کاریگه ریمکی زوړی له سر پیکهاته تی دولتته مؤدیرنه کاند
 هه بووه. زورکس نه وه دمرانن که شاری خوا، کتینی دلخوازی
 "شارلمانی" بوو و له ژیرکاریگه ریتی تیزمکانی نهو کتیبه دا،
 سیاسه متیکی گرتیوه پینش، که کاریگه ریمکی په گجار زوړی له سر
 ناپندمی نه ورووپادا هه بوو.

پیشینانی کومه ناسی به راوردی:

له ناو ناسه وارمکانی جوغرافی زانان و گمړیدمکاندا به تاپه مت له
 "هیرودوت" به دواوه، له سده تی پینش له زاپین، بو په کمم جار
 هه لسمگاندنیک له نیوان شارستانیه تی پونانی و گه لانی پوژه لات و
 نه فریقدا بهرچاو ده کموت. ناسه وارم میزووپیه کان و به سمرهاتی
 گه لانی سمرکه موتوش هه لهو سمرده مه دا هاتنه ناراهو هه موو
 زانیاریمکانی نه مړی نیمه سهارمت به "گل" ی دیرین و ژیرمن، له
 تمفریمکانی سزارو ناسه وارمکانی "تاسیت" موه (نزیکه تی نزیکه تی
 120ز) پیمان گمیشتوو.

نەم نەرىتە، لە چاخەکانی ناوەراستدا، سەرەتا لە لایەن جووگرافی زانانی عەرمبەموه وەك "ئەلرەئسى" (نزیكەى 1099 - نزیكەى 1164 ز) و "ئەبىنى بىموتووتە" ھەروەھا نووسینەكانى گەریدە گەلیكى وەك ماركۇپۇلۇ (1254-1323ز) پارێزرا و درێزى پێدرا. ماركۇپۇلۇ، بۆيەكەم جار پۇژھەلاتى دوورى لە كتيبيكدا بىيان كرد، بەلام لەو سەردەمەدا ھەسەكانيان بە ئەفسانە دادەدنا، پاشان چىرۆك گەلى ئىسپانىولى سەبارەت بە داگیرکردنى دنيای تازەو ھەروەھا ئەدەبىياتىكى بەرفراوان دەربارەى گەشتیارى و دۆزینەموگان (اكتشافات) ھاتە ئاراوە، كە لەسەمدى ھەمىدى زايینی بەم لاوە پەرسى سەند.

كۆمەڵناسى ھاتالىستى چاخەكانى ناوەراست

نەو شتەى كە ھەتوانین بە سۆسیۆلۆژى چاخەكانى ناوەراست ناودەتێرى كەین، زياتر لەبەنىكى شاراوەى ھەمە و بەداخەو ھەمە ئێمە ئەمەرو كتيب گەلیكى سىستەماتىكمان لەو سەردەمەو بە دەستەو ھەمە، كە رێكخراوەگەلى كۆمەڵگاكانى چاخەكانى ناوەراستى خستبێتە بەر لێكدانەموو لێكۆڵینەموو، بەلام بە خۆیننەموو بەرھەمەكانى تێۆلۆژیستە گەورەكانى ئەو سەدە، ھەتوانین پەى بەو بەرین كە "پەش بېشى مەزھەبى"، "جېھانى گاتى" و ھەندى مەسەلەى لەو جۆرە، تەواو بەسەر شارستانىيەتى ئەو سەردەمەدا زال بوو.

ئەبىنى خەلىفون (1332-1406ز)

بۇ درێزە پێدانى بىرۆكە سۆسیۆلۆژىكەكان كە دواى سەنت ئاگۇستىن بەتەواوەتى لێك پەچراپوون، ئەبوايە نزیكەى ھەزار سال چاوپروان بىن. ئەبىنى خەلىفون، لە پەروى ھەمەو بە كەسایەتییەكى بەرجستەى پۇژھەلات لە ھەلەم دەنریت. لە ھەلەمەدا خۆپێنەكارى (طلبە) ئەبىنى پوشت (لە ھەمەسووفە گەورە ماتریالیستەكانى عەرمب) بوو. ئەبىنى خەلىفون، ئەو پوودوانەى بە چاوى خۆى دىوہ كە بوونە ھۆى لە ناوچوونى دوايىن دەولەتگەلى ئىسلامى لە ئىسپانىادا و ھەروەھا

دروست بوونی نازاوه له باگوری نهمریقا و له رۇژه لاتیشدا هیرشی تاتارمکانی تمه مووری لمتگ. همر بهو هۆپهوه، دیاردمکانی پتومندیدار به ههلو مشانمووی دامودمزگا سیاسیییمکانهوه، زیاتر له همر شتیکی دیکه، زهینی نهوی بهخۆپهوه سهرقان کرد.

ناسهواره گرنگ و سهرهکییمکهی که تیاپدا خۆی به پتشمهنگی سۆسیولۆژی مۆدیرن له ههلهم دهدات، پتشمهکییمکی تیروتهسهله که لهسر کتینه میژووپییمکهی خۆی (العبر دیوان المبتدا و الخبر فی ایام العرب و العجم و البربر) نووسیویهتی. نمو، له پرووی سۆسیولۆزییهوه بهم جۆره پیناسهی میژوو دمکات: "قامانچی پاستمقینهی میژوو نهومیه که بارودۇخی کۆمهلاهیمتی مرؤف، واته شارستانیییمتمان پت پناسینت و ههروهها ههموو دیاردمکانی پتومندیدار به شارستانیییمتمان فیر بکا وک؛ ژهانی بیایانی، هاوسمگ کردنی (تعلیل) داب و نهریت، رۇحیهی خیل و خوئن، خۇ همرزکردنی ههمنی لهگهلان بهسر نهوانی تردا، که نهیمته هۆی سهرهلهانی نیمپراتوورییمکان و زنجیری پاشاکان، جیاوازی پهلوپایهی کارو پتشمگهلیک که خهلی پتپانموه سهرقان وک؛ هسی به سوود، کارگهلیک که ژهان دابین نهکمن، زانستمکان، هونرو سهرمنجام ههموو نمو گۆرانکارپانه که پهنکه حییمتی شتوممگهکان، بهخه نه ناو ئاکاری کۆمهلاهیمتییهوه".

سهرمپای نهوه، ئیبنی خهلقون به هۆی داماوپییمکی رهش بینانه که بهسر رۇحیه و هزیردا زال بووه، به بیرمهندیکی "قرون وسطانی" نهدریتسه ههلهم، بهلام لهگهلا نهوهشدا گۆرانکارییمکانی ولاته ئیسلامییمکانیش که نمو سهردممهدا، پهنجهوانهی گۆرانکارییمکانی نهوروپای رۇژهلات بوون. به باشرین شیوه وینا نهکات.

لهو سهردممهدا، نه لایهکهوه رینسانس دهسی پت دکردو له لایهکی ترهوه شارستانیییمته مهزتهکی عهرمب، بههۆی هیرش گهلیکی

بەردەوام و دوایمەدەوای یمکەوه، لە حالەتی لەناوچووندا بوو. ئیبنی خەللوون سەرنجێکی ئەوتۆی بە مەسەلەی بوونی دەسەلاتێکی یاسایی و ھێزێکی ھەلقوڵاوی رێکخراوە عملاً ئیھکان لە کۆمەڵگادا نەدەدا. ئیبنی خەللوون، بەرپەت کردنەوی ھەرجۆرە ھەرۆکەمەکی نۆرماتیف، یان ھەراکتیکی، سەرجاوە و ماوەی خایانەندە دەسەلاتدارێتیە سیاسییەکان و ھەروەھا نروست کردنی دەولەت و نابووت کردنیان، دەخاتمەر یاس و لێکۆڵینەو. ئەو لەپراستیدا ئەم مەسەلە بە دیاردەمەکی "سوورپانەو" (cyclique) لە قەلەم دەدات کە لەدەرەوی ئێرانە ئیھسان و مەبەستی لەو، دیارکردنی ھۆکارەکانی ئەم تەرتیبە رێکوپێکە.

کەواتە، ئەو تیۆرییە کە دەرەجای باوەرمانیەتی، لە چەند ڕووە لێکۆڵنەوە سوورپانە (cycle) کە ئەمەلاتوون یاسی لێوە کردووە، وێکچوونێکی زۆری ھەیە. ھەروەھا بەمەروای ئیبنی خەللوون ھۆی زنجیرە باشاکان و جینی دەسەلاتداری ھەرۆوا، دەگەرپتەو بۆ جیاوازی ھەسکۆلۆژی و ھەجەکان. بە وەتە ئیبنی خەللوون، ژبانی کۆمەڵایەتی دیاردەمەکی سروشتییە و بارودۆخی کۆمەڵایەتی، زیاتر لە ژینگە و ناو و ھەواو سەرجاوە دەگرت و ئەم بارودۆخە، لە دیاردە سیاسییەکان کەمە لق (فرع) و باشکۆ دەژمێردرێن، سەقامگرتووتر و پایەدارترە.

ئێھسان تەنها بوونەو ھەسکۆلۆژی زیندووە کە پێویستی بە دەسەلاتدارێتی (ھاکیمیت) ھەیە، بەمبێ ھاکیمیت، کۆمەڵگا تووشی بێ نەزمی و ناژاو و ناھەسکۆلۆژی دەبێت چوونکە ھەمیشە غەریزە خراپەکان زیاتر بەسەر مەوێت زالن. بەلام خودی ھاکیمیت، بەسەر دەسەلاتداری زالە و دەگەرپتە دەست کەسانێک کە بە ناژایەتی و فکر و ئیھەشتن و بەھەری زاتی خۆیانەو بە دەستی ئەھێنن. ئەم سەھەتە کە لەپراستیدا، توانای بە دەست ھێنانی دەسەلات ئەھێنێتە ئاراو، بە ھۆی ژبانی خێلەکییەو سەرھەل ئەدەن. سەرکەوتنە خێراو مەزەکانی ھەندێ

ھۆزى گەورە و بېھووكى وەك؛ "ئۆرمەنمەكان"، "ھونەكان"،
 "غەربمەكان"، "مەغولەكان"، "تاتارمەكان"، "نۆرمەنمەكان"
 ئىمۇنەمەكى ئەمۇ مەسەلەمەن (ماھىيەك دىۋى ئىپتى خەلىقوون، ئەم
 پەرمىسىيە ئىدى بايەخى خۆى لە دەست دابو و تەنانەت پاش
 ھاتنەگمى چەكە كوشنەكان، مەسەلەكە بە تەۋاۋەتى گۇرا). بەلام
 لە پروۋى سىكۇلۇزىيەمۇ زال بوۋنى ھەر زنجىرمەك، چ جەماۋەر بېت،
 يان خود گروۋپىك، بەگشتى سى ۋەجەو بەۋاتايەكى دىكە، سى سەدە
 ئەخاىمەنىت. چوونكە بە گەرخستى دەسلەت، ئەمۇ پىاۋە ئازاۋ
 تىكۇشەرانى كە پېشتەر دەسلەتايان بەدەستەمۇ بوۋە دەخاتە لاۋمۇ
 دەسلەت دەسپىزىرەتە دەست ۋەجەمەكى تەمەل ۋ گەندەل ۋ
 بىلىپەت. ئەمۇ ۋەجەنە لەئاكامدا ۋا تەسەۋر دەكەن كە بە ھۆى
 كۇشش ۋ تاپەتمەندى تەقلاكانيانەمۇ نىيە كە دەسلەتايان
 پىگەپشتە، بەلكو تەنھا بە ھۆى جۇرى زاۋزى، يان
 رەگەزەكەيانەمۇيە كە دەسلەتايان بەدەستەمۇ گرتەۋە. تەنھا
 لەبارودۇخىكى لەمۇ جۇرە دايە كە دەتوانىن ئەۋانىش لەسەرگورسى
 دەسلەت لاپەرىن..

ئىپتى خەلىقوون، مەسەلە ئابوورىيەمەكانىشى بە ھۆكارىكى گەنگى ئەم
 گۇرانكارىپانە لە قەلەم داۋمۇ، لەم بارە پەشت بە ئىمۇنە مېزوۋىيەكانەۋە
 ئەبەستىت ۋ ۋەك ئىمۇنە باسايان لىمەكات. بە ۋەتى ئىپتى خەلىقوون
 "ئىمارەى جەماۋەرىش لە دىۋەپىن پۇزۇمەكانى ھەر ئىمەراتوورىيەمەكدا بە
 شىۋەمەكى ئائىسايى پرو لە زىاد بوۋن دەكات" ۋ ھەر بىمۇ ھۆپەۋە،
 كېشەگەلىكى زۇرى ئابوورىش دەخەنەۋە.

ئىپتى خەلىقوون بە شىۋەمەكى سەرسوۋر ھېنەرو ئازاپانە كەلگى لە
 مېتۇمەكانى خۆى ۋەرگرتەۋە ۋ پروداۋە سەرسام كەرمەكان ۋ ھەرومەھا
 گۇرانكارىيەكانى مېزوۋى ئىسلامى، بە پىنى بىروپا كۇمەلەستى ۋ
 تەنانەت ئابوورىيەمەكانى خۆى، لىك داۋەتەۋە.

سەرىنجام ناسەوارەكانى ئېيى خەلىقون، سۆسۈلۈۋىيەكى سەرىنچ
پاكىشى "تەوسىيى" يان تىنەيە كە لەخۇگىرى سۆسۈلۈۋىيەكى
پاستەقنىيە سەبارەت بە ئەفرىقاي باكوورو، زۆرىيە لايەنەكانىشى،
ھەنووكەش ئەگەل سىستىمى كۆنەلايەتى ئەم سەرزەمىنەدا دېتەوۋە.

بهشی دووهم:

سەردەمی نوێ

رێنسانس

بەرچاوترین دھاردی رێنسانس ئەمەیه کە، رۆشنیران، فەیلەسووفان، نووسەران، ھونەرمەندان و ھزرمەندانی ئەو سەردەمە، بە شیوەی راستمۆخۆ، پێوەندییان کرد بە بیرمەندانی گۆتی یۆنان و رۆمەو. لێرمدا ھەندێ پووداو ھاتنە ئاراوە کە لە سەردەمی دێرین یەم لاوە نموونەیان نەبوو. ناکامگەلیکی زۆریان لێکەوتەو. شایانی یاسە کە لە چاخمەکانی ناوەراستدا، چینی بلۆو خەلکی ئاسایی لە بنەڕەتدا جۆری بیرکردنەومیان وەک و بەک وابوو. بەلام پاش رێنسانس، مەسەلە فکرییەکان لە بازەمی خەلکی ئاسایی چوو. دەرئەو زۆری نەخایەتدا کە ئەم دابەرانە لە بواری زانست، ستاتیک و ئەدەبیاتدا دەستی پێکرد. بەلام ئەم مەسەلەمە لە بواری فەلسەفەدا ماوەمەکی زیاتری خایەتدا، چوونکە ئەم بواری، سەرەڕای و دەرگەری ئێنسانە مەزھەبییەکان رێگرەوون لە بەردەم دابەرانە سوننەتەکانی چاخمەکانی ناوەراست. شیاوی یاسە ھەربەو شیوەی کە "رۆلاندی توورە"⁹ و "دۆن کیشۆت"¹⁰ کۆتایی ھاتنی ئەدەبیاتی چاخمەکانی ناوەراست و سەرچەم بابەت و پالەوشە تاپەتەکانیان پراگمەتاند، بواری سازدان و بە تاپەت بلۆوکردنەومی فەلسەفەمەکی تازە ھاتە ئاراوە، کە ھۆی ئەمۆش رەخنەگرتنە گائەجەبیەکانی ھەندێ گومانکاری وەک "ئارتین"¹¹، "بووگایچ"¹²، و تاپەتە "مەکیولی" لە ئیتالیای "پەلە" و "مۆنتی" لە ھەرنەسەدا بوو.

ئەلايمكى دىكمە، ئە ھاخەكانى ناومېاستدا بواری ئابووری بە زووترین
 كات گۆرۈنى بەسەرداھات. شارە گەورەكان دروست بوون و ئەوشارانە،
 شوئىنكى باش و گونجاو بوون بۇ بىرگەنەوە لەسەر بابەتە
 كۆمەلەيمتەيەكان. ئە تەنیشت ئەو شارائىمۇ ھەروھە شان بەشانى فېئودالیزم،
 كۆمەلگە گەلىكى جۇراوچۇرى مۇدېرن ھاتنە ئاراوہ و گەشەيان سەند.
 كۆمارەكانى ئىتالىا (وہك باروودۇخى پېشووئى ئەسپىنالىيەكان بەرانبەر
 "ئۇپاترىسەكان"¹³) بەپىزەيمكى زۇر، لەدۇئى فېئودالیزم، ساختارى
 سېتەگەلى بازىرگانىو "رۇشنىرى" سەردەمانى دېرېتيان پېك ئەمىنا.
 ھەندى داھىئانى (اختراع) ئەكنىكى و ئابوورى، گواستەنەوہى كالو
 شتومەك و ھەروھە ھاتوچۇكردى تاكەكانى ئاسانتر كىرد. بە ھۆى
 پارەى كاغەزمەوہ (بە ھەموو جۇرەكانىيەوہ) ئەوتوانايە ھاتە ئاراوہ كە
 بە بىمەترسى قەلاچۇكردى مىل ھۆران و سەتمەگەرېتى دەسەلاتدارە
 فېئودالەكان، پارە بگۆيزىرەتەوہ بۇ ھەموو شوئىنكى. سەرەقا لە ئىتالىا و
 پاشان لە ھۆلەندە، دامەزىنى تەكنىكىكى بەھىزى بانكىلارى و دوايىش
 سەرھەلدى داوودمزا گىرنگە پېشەسازىيەكان، جۆرە پېئوھندى گەلىكى
 ئالۇز و ھەندى كېشەى كۆمەلەيەتى ھىنايە ئاراوہ كە، نىدى لە
 جوارچىوہى ساكارى كۆمەلگەى ھاخەكانى ناومېاستدا جېئى
 نەمبەوہ.

ئەو دۇايمەتيانى (تضاد) كە بەھۆى رېفۇرمەوہ¹⁴ سەريان ھەلدا،
 ھەزمەندانى ناچار كىرد كە بە مەبەستى دۇزىنەوہى ھۆكارەكانى
 پېئوھندىدار بەو مەسەلەپەوہ، ھەموو سۈننەتە مەزھەبى و قەلەسەفەيەكان
 بە ھوولى بىخەنە بىر باس و لىكۆلىنەوہ. ئەو كېشەمەكېشانى كە لەسەر
 بەشە جۇراوچۇرەكانى مەزھەبە لە نىوان خەلك و دەسەلاتداران، پا خود
 ئەرىستۆكراتەكان و دەسەلاتدارنە سەرى ھەلدايوو، لىكۆلىنەوہو
 راقەكردى بابەتە سىياسىيەكانى ھىنايە گۆرۈى و، ھەندى پەرسىيارىش
 سەبارەت بە مەسەلەكانى پېئوھندىدار بە جىيەتى دەسەلاتى سىياسى.

پاشايەتى بىنەمالىمىز چوارچىنومكانى، ھىرومھا زىنجىرى پىلمو پاپە
كۆمەلەپتەيىھەكان و گۆرانتكارىيەكانى خرابەپروو.

بەلەم رىئىسانس، تەنھا پىشتى بەباومرەكانى پۇنيانىيەكانەمۇ نەبەست،
سۇسپولۇزى پۇنيانىيەكان، ھالەتلىكى مەنگ و راومىتاۋى ھەبوو، لە ھەمان
كاتىشدا تۇرى بوو لە رەشپىنى و تەنھا ھىوابەتى، بەدەست ھىنانى
"سەردەمىكى زىرەشى" يۇتۇپىيى بوو. مەسپىيىيە سەردەتايىھەكان پەگجەر
گەشپىن بوون، ھوونكە پىيان وىبوو گە مەۋۇ لە پروى ئاكارىيەمۇ قابىلى
گۆرۈنە بەلەم لە لاپەكى تەرمۇ باومرەمەندى بە "پەگمىن دېرمان"¹⁵ و
تەرسى دايم لەتاۋان و پىسوابوون، گە ھىنە دەسەلەتدەركانىش بۇ ھازانچى
نامانجەكانى خۇيان پەرمەيان پى دەدا، كۆمەلەگەي ھاخەمەكانى ناومرەستى
توۋشى خەم و خەفەت و نىگەرانى كەردىبوو.

بەلەم لە رىئىسانس بەم لاۋە، بايەتەگەنگ و سەرنج پاكىشەكانى مەسەلە
كۆمەلەپتەيىھەكان، بە گەشپىنىيەكى پى ۋەنە لە ھاخەمەكانى ناومرەستىدا و
تەننەت لە سەردەمى دېرەنىشدا، شان بە شانى يەكەدى ئەخەرانە بەر راپە و
لەكۆلەنەمۇ. ئەم گەشپىنىيە، زىاتەر لە "باومرەمەندى بە پىشكەوتن" دا،
خۇى دىنۋەند و بەتايەت لەسەدەمەكانى ھەفەدە بەدواۋە، خەلەك، خۇى لە
پىشىنان بەزىاتەر و ھەفەتەر دەرمانى. "دەكارت" و ھىرومھا "پەگۇ"، "لاك"،
"مۇنتەسكىو"، "ۋاللىمر" و "گۇنەرسە"، بە باشتەن شىۋە ئەم باومر
بەخۇبۈۋەنەمەيان بەمەن كەردوۋە. تەننەت ئەمۇ گەسانەش گە سوور بوون
لەسەر ئەۋەدى گە لە پىشىنەنەيان لەسەرتەر، تەمىيا لاپەنى ئاكارى ئەمۇ
مەسەلمەيان لەمەر چاۋ بوو. "پۇسۇ" و شاگەردەكانى بەمۇ ھۆرە بوون بەلەم
لە ھەمان كاتىشدا گە پىشكەرىيان لە "گەرنەمۇ بۇ مەھرەبەنى و دىلۋەنى
چارەن" دەرەد، دۇبەتى كەرنى دۇگەمە (Dogme) دەرمانى سەردەتايىشان
بە شىتىكى پىۋەست لە ھەلەم دەدا.

سەرھەلەنى ئەمۇ خواستەنەمى گە دواتەر بوۋنە ھۇى پەك ھاتنى
سۇسپولۇزىيەكى "مەمى"، تا سەدەمى ھەزەمەمە دىرەمى كىشا. بەلەم لە

سەددى شانزەھەممە، لەم بوارەدا دوو ڕەوتى سەرەكى لە ئارادا بوون، يەكەمیان ڕەوتىكى عملى (empirist) بوو كە كەسانى وەك "مەكياولى" و ئىكۆنۇمىستە سەرەتايەمەكانى وەك "بۇدن"، "مۆنچرشتين" و "بۆلرۇ"، بەشتىوانىيان لى دەكرد و ئەوى دىكەمیان ڕەوتىكى خەيالى (utopic) بوو. ئەم ڕەوتى دوايى، بە پێى سوننەتى ئەفلاتوونى، سىتە ئايدىالەكانى بە ھەموو خەيال و ھەمەكانى ھەروەروى و ھەمىيەت دەكردمە ئەوانە "بۆتۇپيا" لە نووسىنى تووماس موروس و ھەروەھا "شارى ھەتاو" نووسىنى "كامپانلا".

مەكياولى (1469-1527) ز، و، ھۆيس (1588-1679) ز

ئەو توندوتىزىيەنەى كە بەسەر ژيانى سىياسى چاخەمەكانى ناوەرەستدا زال بوو، بەھۆى جوار ھۆكارمە كەمتر و كەمتر دىكرد:

1. ھەئس و كەوتى شوالىيەگەرى، كە ھەلقولای باومرە مەزھەبىيەكان (لە جىھانى مەسئىحىيەت و ھەروەھا لە جىھانى ئىسلامىشتا) و ڕىكخراوسەربازىيەمەكانى سىستى ئەرستۆكراتىك بوون:

2. تەكنىكى سەربازى ئەو سەردەمە، بە تايبەت كەمپىكەتەمەكى "قەل" ناساى ھەبوو، شىۋىيەكى بەكەلكتر بوو بۆ يەرگەرى كردن¹⁶.

3. سەھامگەركردنى ئەوبارودۇخ و ناسايشەى كە دەرەنجامى مافى سىياسى ڤيۇدالى و ماناى تايبەتى پاشايەتى بىنەمالەيى بوو.

4. باومرە مەزھەبىيەكان.

بەلام سەست بوونى باومرە مەزھەبىيەكان و شۆرشگەلى دويىن سالىمەكانى چاخەمەكانى ناوەرەست؛ واتە لە ڕۆژھەلاتدا داگىركارىيەكانى مەغولەكان، تاتارىكان و توركەكان، ھەروەھا ڕووخانى بىزانس و لەخۆرناواش دا ھەلەوشانەمەى وردە وردە سىستى ڤيۇدالى و وىرانىبوونى زۆربەى سەتە كۆمارىيەكانى ئەوسەردەمە، بۆ ھۆى سەرھەلدانى ھەندى رافە و ئىكۆلەنەمەى تازە. رافەكردنى مۆزى دىرەين كە ھىندى ھىندى بەشە جۇراوچۇرەكانى ئەمۆزىيەمە، يارمەتى ئەو ئىكۆلەنەوانەى دەدا.

تېررانينەكانى "ھۆيس" و "مەكياولى" ئىدە دەردەخەن كە باومر
 بە ھەندى پەرنسىيى ئاكارى و ھەزاسى — كە ىناغەى سىستىمىكى
 ديارىكراوى سىياسى پىك ئەھىتن — لە زەينى تاكەكاندا "راوستانىك"
 ئەھىنئە ناراو و پاشان بە ھۆى ئەبوونى پەرنسىيىكى بەسەندكراوى
 دىكمەو، سەرنجىكى زۆر بە توندو تىزى كەردن دەدرىت. بە بىروپراى
 مەكياولى و ھۆيس، ژيانى كۆمەلگەكان، بە پىنى شىوہى كەلك وەرگرتن
 لە دەسەلات بىنات ناراو. سىكۆلۇزى كۆمەلەيتى ئەوان لەم پستە
 بەناوبانگە "Homo Hommi lupus"¹⁷ و ھەرومەا لەم قسەپەى
 مەكياولىدا كۆ دەپتەود كە "خەلك زياتر حەزەان لە خرابەكەردنە
 وەك لە چاكە كەردن".

بەلام مەكياولى، تەنھا پىشتى بەم پەرنسىيە ئەبەستوو، بەلكوو ھەول
 دەدات لە ئەزموونە مېژووپیەكان، زانستىكى — پان باشر بلىن ھونەرلىكى
 — سىياسى بەھىنئە ناراو كە لىكۆلئەنومەيكى وردىكات لەسەر ئەو دەولەت
 و دەسەلاتە دزبەپەكانەى كە ھەلۆستىن لە دزىپەكەندى وەرگرتووو لە
 ناوموہى دەولەتلىكا لە پەكترى دەدەن.

ئاسەوارە گەنگەكەى ئەو، واتە "لىكۆلئەنەو لەسەر دە كەتبە
 سەرھەلپەكانى تەت لىت" مېژوو پۆم بە پىنى ئەوچۆرە مەتۆدانە بەپان
 دەكات. مەكياولى لەم ئاسەواردە، رىكخراوى سىياسى كۆمارى رۆم — لەو
 رووہە كە رىكخراوى ناوبراوا تاپمەتەندىپەكانى ھەر سى رۆمى پاشاپەتى،
 ئەرىستۆكراتى و ئەپۆكراسى لە خۆپەدا كۆكەردبوو — بە شتىكى پەگجەر
 "پالا" لە ھەلەم دەدات. كۆنسوولەكانى رۆم، بە چاوا پۆشى كەردن لەو
 شتانەى كە پاشاپەتى بۆساومى لىيانى ھەدەغە كەردبوو و، ھىندەى
 پاشادەسەلاتیان ھەبوو و "سەنا"ش، پارىزگارى دەكەرد لە بەرژمەندى
 ئەرىستۆكراتەكان و ھەرومەا ئەنجومەنەكانى خەلكى پەمەكەش،
 لەبەرانبەر زەندەپەوىپەكانى چىنى دەسەلاتدارداپارىزگارپیان لەخەلكى
 ەوام دەكەرد.

گرنگاپەتى ئەم مىزۈۈنۈسە ھۇزۇرئەھىيە لەۋەدەيە كە بوۈننىكى
سەربەخۇى بە ھەلسەھەى مىزۈۈ و سۇسۇلۇۈى بەخشى. لەسەردەمى
مەكياۈلى بەدۈۈۈ، كەسانىك كە لەم بوۈرەدا لىكۇلئىنەۈەيان كىردۈۈ،
سەبارەت بە ھىزەكان و ھاۈسەنگىيە كۇمەلەپتەيەكان، ئىلھاميان لە
باۈرەكانى ئەۈ ۈەرگىرەۈۈ.

ئۇمانىستەكانى رەئسانس و پاشان "مۇنتى"ش، پاشاۈدى دۇگماتىزىمى
چاخەكانى ناۈەرەستان بە تۈندى خستە بىر رەخنەۈە. بەلام درۈست
كىردى چۈرچىۈەيەك بە مەبەستى پىنكەتەيەكى لەبارى ھەكىرى، بۇ ئەۈۈى
كە جىگەى ئەۈ دۇگماتىزەم بىگىرەتەۈە، لە ئەستۈى دىكارت دابۈۈ.

دىكارت (1596-1650ز)

مىتۇدى "گارتزەن"¹⁸ شۇرپىكى راستەھىيەى لە ھەلسەھەدا ھىنايە
ئارۈۈ. مىتۇدى گارتزەن بە راستىۈنالیزمەكەيەۈە، كارىگەرى لەسەر
بىرۇكەكان دانۈۈ دۈۈتر كەۈتەپەزى ئەۈ زانستە كۇمەلەپەستى و تىزە
سىياسىيەنەى كە تەنانەت خۇشى ھەزى نەدەكرد قەسە و باسپان
لەسەرىكات. لە ھەندى رستەدا، كە بە پارىزەۈە دىئالنى، ھۇى دەرەپەزىنى
بىرۈپاكەنى خۇى لەۈ بوۈرەدا بىيان ئەكات و دەلى: ".... لەبەر ئەۈۈە كە
من ھەرگىز ئاتۈۈم دان بەم رۇھىيە پە لەدەراۈكى و نىگەرەتەنەدا بىنىم،
چۈۈنكە لە روۈى چۇنىمى لە داپك بوۈنپانەۈۈ ھەروەدا لە روۈى
سامانەۈە بە ھىچ شىۈەيەك بەكەلگى بەرپەۈەرنى كارۈۈبارى گشتى ناپەن و
لەھەمان كاتبەشدا، ھەۈۈ كات بەخەيالى خۇيان، پەقۇرم كەلنىكى تازە لەم
بوۈرەدا ئەنچام ئەدەن. ۈە ئەگەر بەزانپايە ھەر ئەم نۈۈسپەنە شتىكى ۈاى
تپايە كە ناچارم بىكەت گومان لە جۇرە "شپتى"يەكى ۈبىكەم، بەرەستى لە
بلاۈكەرنەۈەيەدا تۈۈشى رەنج و ئازار دىۈۈۈم. ھەۈلەنى من، ھەرگىز لە
پەقۇرمى بىرۇكەكانى خۇم و دامەزەنەنپان لەسەر ئەۈ بىنەپانەى كە
تاپەت بە خۇم، ھەرگىز تىۈى نەپەرەندۈۈە". لەگەل ئەۈەشدا، ھەندى
بىرۈپا لە بەرەھەمەكانى دىكارتەدا، لە روۈى سۇسۇلۇۈىيەۈە ھەندى لاپەنى

تابیه‌تی و تمنانت به که لکیش پیک دهینن. بۆ تموونه، بمر له همموو شتیک نهم باومره که همموو پيشکه‌وتنیکي کۆمه‌لايمتی به ناچار پيره‌وی له پيشکه‌وتنی زانستی پزشکی دهکات.... چوونکه تمنانت رۆحییه‌و ناگاریش، هینده پيوه‌ندیان به چۆنیه‌تی میزاج و هه‌روه‌ها چۆنیه‌تی ئه‌ندامانی له‌شوه هه‌یه که، ئه‌گه‌ر دۆزینه‌وی ئامرازیک بۆ عاقل کردن و کارامه‌کردنی خه‌لکی، زیاتر له‌پاده‌ی ئاسایی، له توفادا بیت، به بیروپای من ده‌بێ له‌ناو زانستی پزشکی‌دا به‌دوای تواناییه‌کی له‌و جۆرده‌ا بگه‌ڕێین. ماوه‌یه‌ک دواتر "کۆتله"¹⁹ که پینده‌چیت تمنانت هه‌رگیز "دیکارت"ی به بیردا نه‌هاتیبت، به‌دس نیشان کردنی نه‌وه که گه‌شه‌سندن و کامل بوونی زانست و هونه‌ر و پیشه‌سازی، نه‌وه ده‌خوازیت که تمه‌نی نیسبی وه‌چه‌کان، به‌پاده‌ی پینووست درێژبیت، نه‌وه تیۆریه‌ی سه‌ره‌وه روون ده‌کاته‌وه.

له ئه‌گه‌دا، به‌پروای دیکارت هه‌مموو ئاکاریک ئه‌مبێ به شتیکي "کاتی" له‌قه‌ئه‌م بدریت. چوونکه به‌ دلنیاپیه‌وه، سه‌ره‌له‌دانی ئاکاریکی هه‌تایی و حه‌تمی، په‌یه‌سته به کامل بوونی په‌گجاری زانسته‌وه. ئاکاریکی ته‌واو زانستی، ده‌بێ له‌سه‌رووی هه‌مموو زانسته‌کانه‌وه دابنریت. مه‌به‌ستی من و‌الترین و کاملترین ئاکاریکه که به‌لگه‌یه‌ک بیت بۆ به‌ ئاگابوونی ته‌واو سه‌بارت به زانست و هه‌روه‌ها دوه‌مه‌مین په‌له‌ی شاره‌زایی و لیته‌اتوویی.

نسیپینۆزا (1632-1677ز)

نسیپینۆزا له ناسمه‌وارمکانی خۆیدا و به‌تابیه‌ت له کتێبخه‌دا به ناوی "نامه‌یه‌کی تیۆلۆژیکۆ — پۆلیتیک"²⁰ دا، هه‌ندئ له مه‌سه‌له‌کانی هه‌لسه‌فه‌ی کۆمه‌لايه‌تی ده‌خاته به‌ریاسو لیکۆلینه‌وه. به بیروپای نه‌وه، خه‌لکی له پراستیدا له ژهر کاریگه‌ریتی نه‌فس و ویسته‌کانی دلایان دان و مافه‌کانیان و ده‌سه‌لانه‌کانیان که هه‌ر هینده‌ی په‌کیشن، هه‌میشه له شه‌ر و مملاتی دان.

نسیپینۆزا مه‌سه‌له‌ی کلاسیکی هه‌لسه‌فه‌ی چاخه‌مکانی ناوه‌رسته‌ واته، individuation به‌ شیوه‌یه‌کی تازه‌تر ده‌خاته‌په‌روو، چۆن ده‌کریت

كەسپكە لە كالتېكدا كە بەشدەرە لە كۆمەلگەيگەدا، ولاقىيەتى بوونى خۇى
بپارزىت؟

ئەو، ھاوکاری كىردن بە شتىكى پىويست بۇ ئەو مەسەلەيە لە قەلەم
ئەدات. مەلۇم ئەو دەزانىت كە تەنھا بە ھۇى چالاكىيەكانىيەو ناتوانىت
دەسلەت و ئازادى رۇخىي تەواو بە دەست بەيىنىت. ئاگايى راستەقىنەى
زانستى و ژيانى مەدى تەنھا لە رىگەى پەگگرتى ھەموو ھىزەكانى جەستەو
رۇخەو، دابىن دەكرىت. لە لایەگەو، ئاك ھەرجى ئازادى و بەھەرى
"دەسكرد"ى زىاتەر بە دەست بەيىنىت، ئەوندەش ئاگۇكىيەكانى نىوان
خەلگى كە دەپتەو مەلۇم رۇفیش زىاتەر ھەل ئەدات بەدەوى ئەو شتەدا
بەگەرىت كەبە ئازانجى خەلگى بەگشتىن.

ئەپىنۇزا، لەگەل ئاكارگەلى لە جۇرى چاخەكانى ئاومرەست، كە ئاكەكان
ھان ئەمدەن لەسەختى و سەخلەتى دابىزىن و تەزىن لە بەدبەختى و
چارمەشى، ئاگۇكە و لەو باومەدایە كە: "چىزومرگرتن و خۇش گۇزەرانى،
خۇى لە خۇيدا باشە و خەم و پەزارەش خۇى لە خۇيدا خراپە. ھەر بەو
ھۇيەو رەق، ترس، بى متەمانىي، پەشىمانى، تۆبەكردن و شەرمەزارىش
خراپەن. پەجەردن بە راستىيەكان، تەپرامانە لە سەرژيان، ئەك لەسەر
مەرگ."

ئەپىنۇزا، لە ژەركارگەرىتى بىرۇكەكانى "ھۇيس"دا بوو. بەلام لەگەل
ترس ئەولە "كۆمەلانى خەلگ"، كۆك نەبوو. چوونكە بە پىروپى ئەو،
تەبىئەتى ھەموو خەلگى وەكوو يەك وایە. ھەر بەم ھۇيەو، "ئەو
بەپارەنى كە بە پارىزەو و بە مەبەستى دابىن كەردنى ئاساپش و ئارامى
دەدرىن، ئەوندەى بۇ ئاكەكانى ولاتىك پىويست، ھىندەش بۇ چىنى
دەسلەتدار پىويست". بەوتەى ئەپىنۇزا، كۆمەلگە لەپەگگرتى ئاكەكان
پىك ھاتوو. ئەم ئاكە ھەلۇستە سەروشتىيەكان، واتە لە راستىدا، خواستە
سەرەتاپەكانى خۇيان ھەروەك لەو ھەپش شەپارىزن. كەواتە، كۆمەلگە
جەستەيەكە كە ملكەجى ياسا بىنەرەتییەكانى ئەندامانى خۇيەتى.

[illegible]

تیڑہ گھس بینانہ گان (optimiste)

فكرییه‌كیانه‌وه، بارودوخی یسكۆلۆژیکی كامل بوونی مرۆفیان پێشان دا و به‌م جوړه، به‌هۆی سهرجهم تیزمكانیانه‌وه بوارێ ئهو شتمیان رەخساند كه‌دواتر به‌"فەلسەفەی رووناکی" ناویانگێ دركرد.

بكرين كە سۆز و بەزمى و رەخمەتى سروشت بەنيسەت ئەوانەمە
پوژبەرۇز روولە زىاد كرنە.

ھەرۇھا بىرپۇى فېزىۇكراتەكان، گەشەسەندى ئابوورى و
شارستانىيەت، مەسەلەمەكى سروشتى و تەقەبىرىيەم بە شىۋەيەكى خۇرسكى
پو و نەدات، ھەلەتە بە مەرجىك كە بەرى پى نەگىرەت.

ئادام ئىسمى (1790.1723ز)

لە سەدى ھەژدەھەدا ھەلسەفە و ئابوورى بە تەۋەتى پېۋەندىيان
بەيەكەۋە ھەببو. ئابوورىزانە لىيرالەكانىش ۈك فېزىۇكراتەكان بېرىان
دەكرەمە. بەلام ھەندى بىروراي ھەلسەفەيان خستەپال تىۋرى
فېزىۇكراتەكان و بەم جۇرە سەرجمە بەرھەمەكانىان لە راستىدا
سىستىمىكى كۆمەلەيتىيە كە بەربلاۋتر و ھەرۇھا تۈنەكانىشى زىاترە.
ئادام ئىسمەت كەدامەزىنەرى راستەقىنەمى ھوتابخەنى لىيرالە، بە ھەمەو
لەنەكانىمە، سەرەتا ۈك پەۋقەناس و مۇرالەست دەستى بە كاركرد. ئەمە
يەكەك لە خۇنەنگارسەركىيەكانى "جېرمى يىنتام"²⁶ بوو و لەيەنگرى لە
بەكەك بوونى "مۇرال" دەكرد. ئىسمەت، سۆسۈلۈزى تەقەبىرىشى خستە
سەر ئابوورى تەقەبىرى فېزىۇكراتەكان و لەمە باۋەردە بوو كە سروشت
كارىكى ۋا دەكات كە سەرەپۇسەكانى مەۋۇ، بە ھازانجى كۆمەلە
بەكەۋتەمە. دەتۈفەن بىلەن كە تىۋرى سۆسۈلۈزى ئادام ئىسمەت، لەگەن
"ئەۋمىزم"²⁷ سى سىكۇلۇزىكى سەدى ھەژدەھەدا تەبەيە.

بە بىروراي "كۆنەرسە" (1794-1743ز) پېشكەۋتن بىرىتىيە لە:
كەلەكەبوونى ئاگاپىيە زانستىيەكان و ھەرۇھا بە گار ھىنانىيان،
كەدەبىتە ھۇى باشتر بوونى بارودۇخى مەۋۇ. ئەمە گەنجىنە دۇزراۋانەمى
كە سروشت پېشكەشى زانستى كەردوون، ھەرگىز تەۋە نەبىت و ھەر
بۇيە گامەبوونى ئىنسانىش ھىچ سەۋر و جوارچىۋەيەكى تەبەتى
نەيە.

كۆندرسە، پشت بە وسىز كىردى ياشتر بوونىكى نايارمۇ نابهستىت، بهلكو لهكتىبه كمىدا بهناوى "خشتەمەك له پىشكەوتەمگانی رۇحىيەى مرۇف" كه به شىومىهكى تراژىدىانە نووسراوه (كۆندرسە زىندانى كرپوو و چاومپىي بىرپۇه برىنى حوكمى له سىدارمدان و تىخى گىوتىن بوو) نمو فۇناغانەى كه تائەمپۇ مرۇف تىيى پەراندوون، لىنگاوتەمۇه و هىلەسمىرگىيەكانى ناپندمىشى خستۆتەپروو.

كۆندرسە، به شىومى ناپاستەموخۇ بوو هوى سىرهەلدانى بىرورپاكانى "مالتووس" و له بوارى مرۇفناسىدا و لىناكامدا له رېگەى مالتووسىشەوه كارىگىرى لهسەر تىيورەمگانى دىروهن دانا.

كانت (1724-1804ز)

ئادام ئىسمىت لىمو بىروايمدا بوو كەسمىرجم چالاكىيەكانم به قازانجى مرۇف تەواو دەپىت. كانتىش بەدەس پىتكىردن لىمىروپا مەفازىيىكىيەكانمۇ به دىرنىجامىكى له هەمان چەشن دىگات و نموە دىس نىشان دىكات كه "نەوشتمەى كه لىمەكدا به شتىكى تەمومزوى و ناپىك و پىك دىنوونىت، له جۇرى مرۇفدا وەك كاملىبوونى بىمىرەگەلى سەرمكى دىرنەكمەوئىت".

بىمىجۇرە، بىمىرواى كانت، تىپۇرى "ئازادى بىرپاردان" و ئازادى بىرو چالاكىيەكانى مرۇف هاوسەنگىيەكى كۆمەلەيمىتى لىدەكمەوئىتەمۇه، به بىن نموەى كه هىچ زىاننىك له پىرنسىپى ئازادى ئىرادە بىكەوئىت. تىپۇرە مەفازىيىكىيەكانى "كانت" پىش، به شىومى ناپاستەموخۇ له بوارى مەسەله كۆمەلەيمىتەكاندا هەندى بىرورپان لى كەوتەمۇه. كانت به پىشان دانى نموە كه رۇحىيەى مرۇف ناتوانىت كىرۇكى شتومەكمەكان بىناسىت، بىناغەى فەلسەفى رىتكىراوگەلىكى كۆمەلەيمىتى دائىمىمىزىننىت كه لىسەر بىنەماى ئادەمارگىرى و رەهاوكردىنى "نسىپىيەت" دا دامەزراوه. نمو، له پىرنسىپە به ناوبانگەكانى "ئاكارى گرەمى" خوئىدا نموەپىشان دىكات كه به هوى نمو هۇكارانەى سەرمۇه، ئاكارىكى ئىستىلالى ناتوانىت جگە لەخودى مرۇف هىچ ئامانجىكى هەبىت و پىرنسىپىكى لىمو جۇرە، نمو رىتكىراوه كۆمەلەيمىتەكانە كه تىياندا

مرۇف دىھىتە قورىانى شتە خىمالى و ۋەھەمىيەكان، رەت دەكاتمەۋ. كانىت،
 ئاكارى زۇرمەلەنمەۋ داسەپىندراۋ بە مەسەلەمەك لە قەلەم ئەدات كە ۋەك
 ناسمانى پەر لە ئەستىرە ۋەھە. [بە كورتى ئاكار شتىكى پىۋىستە و دەپى
 ھەپىت].

ئەفسانەى چاكەگردنى سەرەتايى

ژان ژاك رۇسۇ (1712-1778ن)

بىرۋگەى ھەلۋاشانمەۋى سەرەتايى، بىناغەى تىزە سىياسى و
 كۆمەلەپەتتەپەكانى چاخەكانى ئاۋمپراست پىك ئەھىنىت و مرۇف كە بە
 ئاچار بە بوۋنەمەۋىكى خراپكار و شەپشۇ ۋەنا دەكرا، ئەبۋاپە بە
 تەۋاۋەتى دەس بە سەر بىكرىت و لە بەرانبەر ۋەسۋەسە
 جۇراۋجۇرەكانىشىدا بىپارزىرەت. ئەلەتە لەۋ پەرنەسىيەنى كە
 "مۇنتىسكىۋ" بە باشتىن شىۋە لىكىداۋنەتەۋە، ھەندى زىدەۋى كراۋە.
 بەلەم ئىدى قورسايى دەزگەى قشار و چاخى ئاۋمپراستى و پەشەپىنى بە
 ھىچ شىۋەپەك لەگەل شىۋە بىرگەردنەۋە و تەكنىكى تازىدا نەدەگۈنجا.
 نىمىتيازگەلى نەرىستۇكراتىكى سىستىمى "كۆرپەراتىۋ"، پاشاۋەى ئابۋورى
 چاخى ئاۋمپراستى، بە ھۋى كۆنترۆلە روۋخىنەرەكانىيەۋە ۋەك؛ رەشەپىنى
 بەرانبەر ھەمەۋ نازادىيەكان، زىدەۋىگەلى مەزھەبى و قەدەغە گەردنە
 جۇراۋجۇرەكان، سزادانى ۋەخىشپانە و دېندانە و شىكەنچەگەلى بى مانا،
 تەنگىيان بە خەلگى ھەلچىنەپوۋ. لە ھەمەۋ لاۋە دەنگى ئارمەزەپى بەرز
 ئەبۋەۋە، بەلەم ئەم جۇرە رەختەگەرتانە، كە گرىنگەرتىنيان ئەۋەى
 "ۋاللىر"، زىاتەر لاپەنى نىگەمتىفيان ھەبۋە. ۋە داۋشتى تىزىكى رىكخەر
 — دزەپەتى گەردنى رەشەپىنى چاخى ئاۋمپراستى كە بىتۋانرەت رىكخەراۋىكى
 تازەى كۆمەلەپەتى لەسەر دىبەمەزىنرەت و لە رىگەپەۋە بە شىۋەپەكى
 لۋزىكى لە دىكتاتۇرىيەتەۋە بەرەۋ نازادى پىۋىن — كەۋتەۋەۋە ئەستۋى ژان
 ژاك رۇسۇ.

بىناغەى تېزەكەى رۇسۇ، زىاتىر سىكۇلۇزىكىيە. باومرەمەندى ئەو بە
 چاكەكردىنى سەرقىتايى، لەمەندى روموۋ بىروراكەى سەرقىتايى، واتە "كەس
 بەلمەنقەست خەپكەرنىيە" ئەمەننىتەوۋە پاد. مۇرالى سۇزنامىزى "بىنتام"
 تارادىمەك كارىگەرى لە سەرقىتايى بىروراپەدا ھەبوو. دەرەنجامى ئەم بەزافە
 بەربلاۋە ھەرقىيە، كە ھىزىۋكەراتەكان و پاشان لىيرالەكانى لەگەن ئادام
 ئىسمىت و "ماندوۋىل" دا لە گۆشەنىگەپەكى پەسىكۇلۇزىكى ئابوۋرىدا كۆ
 ئەكرەدەو، ئەم پەرقىسىيە بوو كە دەپنە مەتەنە بەمروۋە بەكەين و لە ھەر
 مەسەلەپەكدا، راستگۇيى و نىيەتى چاكەى لەمەر چاۋبىگرىن. ھەر بەم
 ھۆپەوۋە رۇسۇ لە كىتەپى "فېمىل" دا، ھەمۇن ئەمەت مىتۇدىكى تازەى
 رەھبەنەن كەلەسەر بىنەماى رېزگەرتەن لە "ئازادى ھەزىر" رەۋىستابىت،
 داپەمەزىنەت.

دەمەين ھۆى گەنگەپەتى رۇسۇ لە رەۋى سۇسنىۋلۇزىكىيەۋە ئەمەيە كە
 تىۋورىيەكى تازە بە مەمبەستى بىناتەنەنى دەسەلاتىكى سىياسى ياساى پىشەنپار
 دەمەت و ئەلە، ھاكىمىيەت بە تەۋەۋەتى تايىمەت بەخەلگەو، نە دەتۋەنرە
 بىسپىردىرەتە كەسى تە و نەدەتۋەنرە چاۋبۇشى لى بىكرەت. رۇسۇ، لە
 "پەمەنى كۆمەلەپەتى" دا ھەمۇو ئەو مەفەنەى كە بۇ ئاكەكان دەسەنپەشەن
 دەكرەت، بە شەتەكىرەھا لە قەلەم دەدەو كەس پەۋى نىيە دەستەپەن
 تەۋەرىدەت. ھەروەھا ھەچ ھەزى دەسەلاتەك ناتۋەنەت لە سەروۋى تەك و
 ئازادىيە سەۋىشەپەكەپەدا لەنگەر بىكرەت.

رۇسۇ بە شەۋەپەكى تەرىش بىر لە چاكەكردىنى سەرقىتايى دەكەتەوۋە
 بەبىروراپە ئەو، مەروۋە لە بىنەپەتەدا، واتە لە كاتەكدا كە لە باروۋەخى
 سەرقىتايى خەۋپدا ژەپەنى بەسەر ئەمەرد، — كە رۇسۇ و ھەۋچەرخەكانى
 (رەنگە لە ژەپە كارىگەرىتە ناپەستەو خەۋى "ئەكامول"²⁹ دا) بە ژەپەنى
 بەمەشتەپەن دەشۋەپەند — باش بوو پاشان شەرسەنەپەت، ئاكەرى پەك و
 دە خەۋپەنەكەى ناپەك كەردەوۋە و لە ناۋىبەردەوۋە. ھەلەمەت، دەرەنجامە
 نىگەتەپەكانى ئەم تىۋورىيە، لە كاتەكدا كە مەتەسەپەكان، بىرەپەن

لهوه كړدوه كه به زمېرى چك و شمېر، مړوف بهر مو پاكېمكهى
 جاران بگه پېننه وه، شتيكى ناشكرا و چاوېوان كراوه. ههموانيش
 دمرانن كه "رؤبېسېر" و "سنت ژوست" له قوتابيه همره چالاكه كانى
 رؤس بوون.

ژ.ب. ويكو (1744-1668)

ويكو، خه لكى ناهل، به هوى كتيبه كه يوه به ناوى
 "پرمسيه كانى زانستېكى تازه" كه له سالى 1725 دا بلاو
 بوته وه، به په كيك له داممزي نه راني هه لسمه هى ميژوو
 دمژميردرنت. به بېرواي ويكو. گوزانكارى كومه لايه تي بريتيه له،
 گه پانه وهى سمر دمه ويكچووه كان (مشابه)، وه به هسهى خوى
 "corsi e ricci"، كه به "تسپرال"³⁰ ي دشوبه نييت³¹. به
 بېرواي نهو، ههمووه گه لان ناچار به شيوهمه كى په كسان و
 دوا به دواى يهك هوناغ كه ليكي ويكچوو تي دهپه پېتن. ويكو
 به به به ستي دژايه تي كردنى راسيونا ليزمى دتكار، نهو
 پرمسيه ماديانه كى هه لقولاوى ليكولينه وهى ره خنه گرانه كى
 ميژوو و به تايه مت هه لقولاوى گوزانى شان به شانى زمان و
 پيكخراوه كومه لايه متيه كانن و خوى به هيلولوزى ناوديرى دمكات،
 له جى راهه كاريه ساده و ساكاره كاندا دده نييت. وه له ناكامدا، لهو
 باومره دايه كه، دهپي ميژوونووس به شيوهمه كى دياريكراو،
 هاندېرى خودناگا (محرك ذي شعور) له پراكتيك و واقعيه مت
 جيا بكا ته وه.

هه لسمه هى ويكو، له ههمان كاتيشدا كه به هوى نالوز كاوپيه
 سكولاستيكه كانه وه به ناسانى هابيلي دمرك كردن نه بوو، به لام تازه
 و پرپايه خ بوو.

نامانجى سيكولوزى ويكو، كه به گه مشبېنييه كى هاوشيوه
 فيزيوكراته كان، هه ولى پهره پيدانى ددها، سه ماندى نهو

مەسەلە يەنى "تەقەبىر، شەھەت و لايەتە ناھەنجارمىكانى مەلۇماتىيە بە قازانچى شارسىتانبىيەت ھېتايەتە ئاراۋە". ھەرومىھا دامەزىنەمى ھەندى لى پەرنەسىيەكانى سۆستولۇزىيە، ۋەك ئېتنولوژى Ethnologie³² مۇدېرن، ئەگەر ئېتەۋە بۇ سەرخاۋە نېمە ئەفسانەيەكانى پېنخىراۋە كۆمەلەيتىيەكانى گەلەن. ئەو، ۋەك مۇتەسكىۋ سەرنجى ئەمەدايە ئەو گارسات و پووداۋانەى كەسزادى ھەرامۇش كەرن نېن، بەلكو تەنھا گەرنكى بە پووداۋە سەلېندىراۋ و گەستىيەكانى مېزوۋ ئەدا، واتە، ئەو پووداۋانەى كە پېۋەندىيان بە رېنخىراۋەگەلى كۆمەلەيتى و جۇرى بېر كەرنەۋەى گەلەنەۋەھەيە. ۋەكۇ، لى بەرھەمى نووسەرانى رابوردوۋ كەلكى زۇرى ۋەرگەتوۋە، بەلام بېرورەگەلى ناخودىناگەى ئەو نووسەرانەى كە لى ناۋ گۇرەنكارەيە زەمانىيەكانىيەندا³³ شاردىراۋونەۋە، بە بايەخەت لى بېرورەگەلى خودىناگە ئاشكرەى لى قەلەم دەدا، بەمەجۇرە بە ھۇى تېكەل كەرنى سېكولوژى و لېكۆلېنەۋەى رەخنەيەنەى مېزوۋ، مېتۇدىكى تازەى ھېتايە ئاراۋە.

ھەرومىھا ئەتەۋانېن بېرورەكانى ۋەكۇ بە پېشەكەيەك بۇ باۋەرمىكانى ئاگۇست كۆنت و پەسەى سىقۇناغ (مەرحەل ئالاھە) لى قەلەم بېدېن. بەبېرەى ۋەكۇ، ھەركۆمەلېك دۋابەدۋەى پەك، بە سى قۇناغدا تى دەپەمەتەت. پەكەم، قۇناغى ئېلاھى، واتە شېئەر و تېئولوژىك و ئەفسانە سازى. دۋەم، قۇناغى "دەۋەرى و نازەيتى"، پان قۇناغى زال بۋونى سېستىمى ئەرىستۆكراتىك و لى راستىدا ئەمە سەردەمى "ئاشىلەكان" و "رەمۇسەكان" ە، ۋە ھەندى كەس خۇيان لىبېزى دىلېران و مەلانى خۋا دادەنېن؛ سېتەم، قۇناغى "گەشە سەندى ناگەى مەۋە"، كە پەكسانى خۋازى، بېر كەرنەۋە، ئېستىلال و ئەرك بەجى ھېنان، لەتايەتەندىيەكانىيە.

لە روومەکانی دیکەوه، وێکۆ لە میژوونوسانی سەدەى نۆزدەهەم نەجىت. "میشلە" بانگەشەى ئەو دەمەکان کە وێکۆ تەنھا فێرکاری بوو و ئەمۆش دەرگە پێتەوه بۆ ئەوێ کە وێکۆ رۆژنێکی گەرنە و بێرەمى بۆ پرای گشتی قایل بوو. بە بیروپرای ئەو، سوننەتەکان، مافەکان و ھەروەھا شەکل و شێوەى زاراوەکان³⁴، لە ژێر کاریگەرى بیروپرای گشتی دایە. "خەلک ئەو مانایە بە یاساگان دەبەخشن کە پێیان خۆشەو پەسەندى خۆیانە". دەسلەتدارانیشت، بیانەوێ و نەیانەوێ ناچارن یاساگان بە پێى ئەو مانایانە پەچاو بکەن کە خەلک پێى قایلن. کەواتە، وێکۆ دەکەوێتە ریزی ئەو کەسانەوه کە لە سەدەکانى ھەژدەم نۆزدەمدا وەک "مۆنتسکیو"، "رۆسۆ" و "ئسپینسیر" ھەولیان ئەدا گەرنایەتى ھەرزو ناگایى کۆمەڵایەتى بەسەلمێنن. باوەرێ وێکۆ بە رۆلى داھێنەرەى خەلک، لە ناو میژوونووساندا کاریگەرییەکی پەچکار زۆرى لەسەر میشلە دانابوو. پێویست بە باس کردن ناکات کە تازە بوونی بەرھەمەکەى میشلە واتە، "میژووی ھەرمەنسە" لەو دەبابو کە زیاتر گەرنایى بە رافە کردنى رێکخراوە کۆمەڵایەتیەکان و ھەروەھا بیروپرا و داھێنانى گشتى دەدا، وەک بە پاشایان و ھەزیران و کەسانى دەورووبەرى پاشا و ھەروەھا شەپەرە جۆراوجۆرمەکان.

تەنانەت دەتوانین وێکۆ بە یەكێک لە پێشەنگەکانى تیۆرى "چینە کۆمەڵایەتیەکان" لە قەڵەم بەدەین. ئەو، ئەم تیۆرییەى لە ھەموو بوارەکاندا بە دروست و گەرنە زانیوە و لەو باوەرە دایە کە رەوشى سیاسى زۆربەى تاکەکان، دەرئەنجامى ئەو بارودۆخە کۆمەڵایەتیەى کە تەبایدا دەژین. وێکۆ دەرکى بە کێشەکانى دەروونیەکانى گەلان کردبوو، بەلام پێى وابوو ئەم ناکۆکییانە ھەرگیز کۆتاییان نایە چوونکە ھەلقولای پێکھاتەى کۆمەڵایەتین

نەك خودى خەلگى. كەواتە، لە كاتى لە ناوچوونى ھەندى
كېشمەكېش و ناكۆكى، ناكۆكى گەلېكى تازە سەرھەل دەددن.

لەم ڕووە، ھەكۆ بشتگىرى لە دوو بېرور دەكرد؛ پەكېكىيان
حەتمى بوونى گۆرانكارى و ئەوى تریان لېبرالیزم، كە لە بواری
رېكخراوە كۆمەلایەتییەكاندا، لە ڕووى ئابووریەو لە تیۆرى
فیزیكراوەكان دەچێت. بەبروای ئەو، لەم ڕووەو كە كۆمەلگا
دەرنجامى شارەزایی و لێھاتووییەكى غەریزى و نەینییە، ھەر بەو
ھۆیەو، عاقلانەترین و جوانترین رەوش بېریتیە لەو كە
بەمەبەستى بەدبەھاتن و پێشكەوتنى ئۆتوماتىك و "نازۆرەملانەى"
ئەم لێھاتووییە غەریزیە، دەبێ لى بگەرێن باشترین بارودۆخى
بێویست بێتە ئاراو.

مۆنتسکیو (1689-1755)

دەتوانین بڵێین كە مۆنتسکیو بۆ پەكەم جار بە شیومەبەكى
راستەفینەو پەكجاری، چەمكى یاسای تىكەلێ زانستى كۆمەلایەتى
كرد. ھەمووكەس پێناسكردنە بە ناویانگەكەى "رۆحى یاساكان"³⁵
نەزانیت كە دەلى "یاساكان، نەیسەتگەلێكى پێویستن كە لە
سروشتى شتومەكەكانەو (اشیاء) سەرچاوە دەگرن." مۆنتسکیو، بە
بەشت بەستن بەو پێناسەو ھەول ئەدات پێوەندى گەلێكى نەگۆڕ لە
نیوان رېكخراوە سیاسى و ھەزاییەكانى گەلان و بارودۆخى ژيان و
بە تايبەت ئاو و ھەواى ژینگەكەیان دەبەزرێنێت. بە بروای ئەو،
مەسەلمەكانى پێوەندیدار بە ئاو و ھەواو، كارپەگەرى لەسەر ئاكار
دادەنێن و ھەر بەو ھۆیەشەو مەبە كە مەزھەبى ولاتانى گەرمەسێر،
لە بەرانبەر جوانكارپەكاندا (تەزىنات)و، مەزھەبى ولاتە
سەردسەرەكانیش لە بەرانبەر خواردنەو مەسكەرەكان
(مەسكرات)دا، ئارەزایی دەرنابێن.

بەبىرۋاي مۇنتىسكىو، پىكخراۋە كۆمەلەيەتتە، پىشتيان بە
 پىتومىدىيە نەگۈرەكانى نىۋان سىروشتى مەۋۇ و ژىنگەۋە بەستوۋە و
 لىرەشەۋەيە كە نەۋىشتەي كە خۇي بە "رۇخىيەي ھەمەكى"
 ناۋدېرى دەكات — واتە جۇرى بىر كىرەنەۋە و بىرۋاۋەر — دىتە
 ئاراۋە.

مۇنتىسكىو، لەكاتى رىكخستى تىۋرى دەۋلەت دا — بە پىشت
 بەستىن بە بىرۋەكەكانى لىمىلاتوۋن لەم بىۋاردا — مەتۋە
 سەرىكىيەكان، بە دەرنەنجامى "ئەيدال"ە گىرەنگەكانى كۆمەلگا لە
 قەلەم نەدات. نەۋ، بەم جۇرە نىستىلال دەكات كە بىناغەۋ پارتىزەرى
 ھە، ۋو شىۋە ھىكۋەتەك، ھەندى باۋەرن كە گىرەنگەرىيان،
 ئەيدىيالى بىنەپەرتى و پىكخەرى نەۋ ھىكۋەتە پىك دەھىنىت.
 بەۋتەى نەۋ، پاشايەتى، لەسەرىنەماي "شانازى خۋازى
 ئەرىستۋكراسى" دا پراۋەستاۋە، لە ھەمان كاتىشدا بە خالى بىرانبەر
 و ۋەك "ئىستۋپ"ى ناۋخۋىي دەسەلاتەكەشى دىتە نەۋمار.
 پىكخراۋەكانى "جەھۋەرىيەت" لە سەرىنەماي پەرنەسىيە
 ئاكارىيەكان، "دىكتاتۋرىيەت" ىش لە سەرىنەماي ترەس راۋەستاۋە.
 كاتىك كە ھەستى كارىگەر و بىنەپەرتى لاۋازبىت، نەۋ رۇمەش كە
 لاۋەنگەرىيەتى، بىرەۋلاۋازى دەچىت و گەندەل نەبىت و بەناچار
 دەپى جىنى خۇي بەدات بە رۇمىكى تر: واتە، ئەرىستۋكراسى نەگەر
 ھەستى شانازى خۋازى تىا نەبىت، نەگۈرەت بە جىنىكى ئانارشىست
 و ھەل پەرسەت و ئاۋامەسى. كاتى كە پەرنەسىيەلى ئاكارى
 لاۋازبىن، دەبىتە ھۇي شىۋاندن و بە دىكتاتۋر بىۋونى
 جەھۋەرىيەتەكان. كاتىكىش كە ترەس لە مەل ھۇران كەم بىتەۋە،
 بىناغەى دىكتاتۋرىيەتەكەيان ھەنەۋەشەتەۋە. لەم روۋەۋە
 مۇنتىسكىو، ۋەك چارسەرىك، پەرنەسىيە بەناۋبانگەكى
 "جىياكرەنەۋەي ھىزەكان"³⁶ بىشنىاردەكات، كە بە پىنى نەۋ نەسە.

سەردەمى ھاۋچەرڭ

رەش بېنەكان (Pessimistes)

فېزىۋىكراتەكان و ئابوورىزانە لېرالەكان كە ھەندىك، تېزەكانيان كامىل كرىنبوون، لە كۆتايى سەدەى ھەژدەھەمدا سەركەوتنىكى پەگجار مەزنىيان بەدەست ھىنا. سىستەمە سەندىكايەكان و نىرخ دانان لەسەر كالاو خەزىمەتگوزلار يەكان و ھەرومەھا "مقررات"ى ئابوورى، بەلانى كەممەو لە ولاتە خۇرناوايەكاندا لە ئاۋچووبوون، يان رەت كرايوونەمەو.

لەم سەردەمەدا، سەروەت و سامان و مەسەلەى بەرھەم ھىنان، بېشكەوتن و گەشمەكرىنىكى تارادىيەك زۆرى بە خۆۋە دېۋە كە لە مىزوۋى مەۋقايەتسىدا ۋەنەى نەبەۋە. بەلەم ئەم دىنامىزە نەفسانە ئاسايە، شىۋەيەكى تىرىشى ھەبوو: ھەزەرى چىنى كرىكار لە ھەمەو شۈيىنىكىدا گەمەشتەبوۋە ئەمە پەرى خۇى و "گەر" پەش دۇخىكى تاقەت پەروۋكىنى لە خۇگرتەبوۋ و لېرالەيزمى ئابوورىش جەۋرە كىتەركى (رەھابەت) يەكى ھەوسار پەچراۋ كوشنەى لى كەۋتەبەۋە. شىاۋى باسە كە ئەمە كىتەركىيە، بە تايەت لە گاتى ھەناردنى كالا بۇ بازارە بېيانيەكان زىاتەر دەبوو.

باشماۋى شىۋە بېرگىنەۋى بازارگانانە، كە لېرالەيزم نەيتەۋەنەبوۋ خۇى لىنەزگار بىكات، رەنگە بگەرتەۋە بۇ ۋەدەنى يەكەم شۇرەش پەشەسازى لە بەرەتەنەيدا. ۋەتە، ۋەلەتەك كە لەجاۋ بەرھەمەتەنەنى كەشت و كالى (فلاحتى) خۇيدا، جەمەۋەرىكى زىاتەرى ھەبوو ۋەكەۋاتە بۇ تىركەرنى ئەمە

جەماوەری خۆی، پێویستی بە ھەناردە و ئاوردە کالاً و خوارەمەنی ھەبوو.

"مالتووس" و "رێکاردۆ" دەرکیان بە ھەندئێ لە دەرمنجامە کوشتەمکانی دینامیزی ئابووری لیبرال کردبوو. ئەم دوو کەسە بۆ یەکەم جار کاریگەرییان لەسەر گەشبینی ئیکۆنۆمیستە دەرمانگەزەکاندا دانایان. ئەم مەسەلە گرنگە کە ئەوان پاسیان دەکرد، "زۆدی" سروشت بوو. پاسای "زانمانی ھەمیشە دەبەز"³⁷ لە بواری گشتوگالدا کە ئەوان جەختیان لەسەر دەکرد، بانگەشە ئەوەی دەکرد کە؛ کاروگۆشت ھێندە زۆرە کە ئەگەرچی بەرەدەبەکی یەگجەر زۆریش پێوی خەریک بێ، هیچ فایدەبەکی نابێت. "پاسای داھات"ی مالتووس و رێکاردۆ، ئەوە دەرئەخات کە بەرژەومندبەھکان ھەرچی زیاتر بن، ھێندەش نەگونجاوتر و نامەشرووع ترن. وە لە ئاکامدا "پاسای جەماوەر"ی "مالتووس"، (ئەگەر "پاسای داھات"دا) ئێویست ئەوە بسمەلینێت کە سروشت، بە ھۆی ئامرازە توندوتیژی ئامیزمەکانی ئەم بەرگری دەکات لە مەسەلە زۆری کردن کە ئەویش بۆ زۆری و دەمەقەرگەلیکی زۆری لێ بووتەو. ماوەیەک دواتر "لاروین"یش توندوتیژیەکانی ھەلقولای ھەلبژاردنی رەگەزنامە (شجرە) و رەسەنایەتی و مانەوای یوونەوێری بالائەتری خستۆتە بەرباس و لێکۆڵینەو. بەکورتی، گەشبینی خەیاڵی تیزمەکانی سەدە ھەژدەھەم، لە ناو ئەم بیرۆکە تاریکە ھەروەھا لە ناو گوشت و بێرە گەورەکانی جەنگە ناھێلۆنییەکاندا لە ناو چوو؛ کەواتە، پیاچوونەوێری ئەم بارودۆخە زۆر پێویستبوو.

کۆنەپەرستی دژە ئۆمانیستی

کۆتییەکە کاتۆلیک، سیمایەکی گشتی و جیھانی ھەبوو، پاشان ئاگاوو تا بێتەمەندیەکانی رینسانسی خرایەسەر. بەلام شان بە شانی ئەوە لە سەردەمی "لۆتیر"دا کۆنەپەرستیەکی چاخی ناوەرستی و ناسیۆنالیستی سەری ھەلدا. بەم جۆرە ھەلسەفە ئیستدلالی و جیھانی و گەشبینانە

سەدى ھەژدەھەمىش بۇ خۇي ھەندى كاردانەۋى لى كەۋتەمۇ، نەۋىش سەرنىج راکىشە كە زۇربى نەۋىكاردانەۋانە لە ئەلەماندا بەرچاۋ ئەكەۋت. ھەلەسۋەۋانى سەدى ھەژدەھەم، بەراشكاۋى و لىپاۋىيەكى زىاتەر لە ھەلەسۋەۋانى رىئەسانس نەۋىيان رادەگەماند كە پەرنسىپ و لۇژىكىكى ھەمەكى (كىلى) لە جىھاندا ھەپە كە لای ھەمۇۋ ئىنسانەكان بە گىشتى (بەھەمۇۋرەگەزىكەۋە) باپەخىكى پەكسانى ھەپە.بەلام "ھىردىر" Herder (1744-1803ز) جەختى لەسەر ئەۋە دىگەرد كە ھەمۇۋ گەلنىك خەسلەتگەلى تاپەت بە خۇي ھەپە و تاكەكانىشىيان بە ناچار جۇرە بىر كەردنەۋە نىچەسەگەلىكى تاپەتەيان ھەپە كە ئەۋانەر ناتوان دەرەكان پەنەكە.

لە دىدەكەي ئۇمانىزەدا، ئەرزىشى ھەر تاكىك گرىندراۋە بەسەفەتە شەخسەپەكانىيەۋە، لە كاتىكدا كە بە پەنى قۇتابخانەكەي ھىردىر،نەۋى ئەرزىشە گرىندراۋە بە چۆنەمتى رىكخراۋەگەلىكەۋە كەتەيادە بەشدارە. ھىردىر، لە سەرازىۋۇرگدا بۇ گۆلە — كە نەۋەدەم شاعىرىكى لاۋ بوۋ— ۋاى نىستەلال نەكەرد كە شىعەرگەلى رەمەكى و ھەمەسەكان و ھەرومەھا مافە سەرەتەپەيەكانىيەكەگەلىكى سادە نىنەبەلگەۋۇ ئۆرگانىزىمىكى زىندەۋون كە شىۋەپەكى ناخودىناگا "رۇخىكى كۆمەلەپەتى" پان تەپەۋ نەمەش ھەمان "رۇخى نەلمەۋەپە" (Volkegeist). نەم ۋەشە دۋەپەپە بۇ پەكەم جەر "ھىگن" لە سالى 1793 دا لە نامىلكەي دۆكتراكەي خۇيدا ھىناۋەپەتى. نەم رۇخە نەلمەۋەپەپە، جۋارچىۋەي دەۋلەتەكانى تەپەپەندەۋ ۋەشەكانى volktum و Nationalite نەزىكەي سالى 1810 بە ھۇي "پاھن" ۋەۋە (jähn) جۋەناۋ زەمانى ئەلمەمانى و دۋەپەپە بە ھۇي "مادام دۇشتال" ۋەۋە، جۋە ناۋ زەمانى فەرنەسىيەۋە. ناۋبەراۋان نەم دۋانە، Nationalite پان بە ئۆرگانىزىمىكى گەۋرە دەشۋەپەند كە تاكەكان "ۋەك گەلەگەلى دارىك" وان { ۋە كۋرتى بەشىكەن لەۋ ئۆرگانىزەمە }. لەۋە بەدۋاۋە، شۋەپەندىنى كۆمەلەگا و دەۋلەتەكان بە ئۆرگانىزەم، لایەنى ھاۋەپەشى ھەمۇۋ سۇسەلۋۇزىيە كۆن

پاریزماكان بوو. واتە، بەم جۆرە دەیانویست بۆ ئین كە كۆمەلگاو دەولەتەكان، تەنھا بە شێوەی ئۆتۆماتیک و بە بێ ئەوەی كە ئیرادەى و خاوەن ناوەز، كەمترین كاریگەرى لە سەریان ھەبێت، دەتوانن گەشەبکەن و كامەل ببن و ، ئەمەش لە راستیدا، پەرچەكردارییەك بوو لە پەراڤەر زیندەپەرەى گەلى توندپەرە راسیۆنالیستەكاندا.

دەتوانین بە ئاسانى دەرئەنجامى سۆسیۆلۆژىكى پەرنسیپەكانى "ھێردەر" دەرک بکەین. ئەم پەرنسیپانە، لە راستیدا "گەراڤەمەى بۆ تارىكى" سكوولاستیکەكان و لەگەڵ ئەوەشدا، پەرنسیپە گۆنەكان و، ھەروەھا ئەم مەسەلەنەیان كە شاپانى نیستدەلال لەسەر كردن و وێناكردن نین، بە باپەتر لە شىكارى و رافەكارى و شەوور و نیستدەلال دادەن. لە رووى مینزوووس و سیاسییەو، ئەم تیزانە بواریان بۆ دیاردەىك رەخساند — واتە، رەھاوکردنى "میلەت" وەك یەكەیمكى (واحد) عیرقانى و نیمە مەزھەبى. واتە، گەراڤەمە بۆ رێكخراوە ساواكانى خێلە سەرمايەكان، بە شێوەى ناپاستموخۆ — كەدواتر بە ناسیۆنالیزم ناسرا.

كاردانەوێ دژەلیبرال

ئەم جۆرە كاردانەوانە لە بوارى مەسەلە كۆمەلایەتیەكانیشدا رووى دا. فیزیۆكراتەكان و لیبرالەكان، خوازەبارى سەرپەنەوێ جەمبەرى ئابووورى ھەرفەمبەى، واتە كۆرپوراتیزم (سیستى سەندىكایى) و ھەروەھا كۆپلەتى و كار بێكردنى زۆرەملانە بوون. (كاركردنى ئەو جۆرە تەنانەت تاسەدەى ھەژدەھەمیش لە گوندەكانى پەرتەتانیادا باو بوو) ئەم دیاردەى (واتە، كارى زۆرە ملانە) لە چاخەكانى ناوچەستەو لە سەرشانى خەلك قورسابى ئەكرد. لە بوارى بازەرگانى و ئالوگۆرى كالاو شتومەكیشدا دژایەتى "دەپەژەم⁹ ئەكرد و لایەنگرى رەوتى ئازادەى كالا و پارەو ھەروەھا بە گشتى دژى ئەو رێكخراوەبەوون كە كارى بازەرگانیان دەكرد.

پەكەم دەنگێك كە لە دژى ئەم دیدگاگەلە دەربەرا، دەنگى ھېشتە (فېختە) (1760 — 1814 ز) بوو، كە زیاتر وەك فەیلەسووفێك دەناسرێت و لە

كتىبەكمىدا بە ناۋى "دەۋلەتى بازىرگەنلىكى بەرئەسك" تىۋرىمىكى
 ھەمەلەينى بۇ پاشايەتنى دىكتاتور ھېناۋەتە ئاراۋە، گە بە پىنى
 پېشىنارىمىكى، ھەموو گەلىك ئەبى پەشت بە خۇپەۋە بېمەستىت و تەنھا
 بىر ھەمە ناۋخۇپەمىكى خۇى مەسرىف پىكات و لە ھەناردەۋ ھاوردە خۇ
 بېارپىزىت. تەنەمىت سەمەركىردن بۇ "مەنقا" بە شىتىكى ئارپەۋا دەزانى و لەۋ
 باۋەردەپادە گە گەرىدىمىكان، بە "پېشان دانى بېكارى و بىرەللاۋى خۇيان"
 خەلىكى ئاسايى بىرەۋگەندەلى ھان دەمدن.

دەۋى ماۋەيەكە كاتى گە پەرنەسىبى بازىرگەنلىكى و ئالوگۇرى
 ئازادانە سەمەركەتنى بە دەست ھېنا، دېسانمەۋ لە ئەلەماندا كاردانەۋەيەكى
 تازە بە شىۋە "پەرقلىق سۆيىزىم"⁴⁰ و ئاسىئونالىزىمى ئابۋورى ھاتە ئاراۋە
 كەلىست بەرجەستەترىنى ئەۋ دژاپەتنى كەرنەمبۈۋ.

لە لاپەكى تەرەۋ، سىستىمى كۆمەلەيتى ئەۋروۋىپا، گە مىراتى ھاخەكانى
 ئاۋەپەست بوۋ، لە روۋى زىنجىرە پەلەۋ پاپەۋە، لە سەرىنەمى پەرنەسىب
 گەلىكى ئالۋوزۇ زۆرەيى كات دژەيەك راۋەستابۋ. لەگەن ئەۋەشتا پاشماۋەي
 سىستىمى سەندىكايى ئىمپەرىتۋورى رۇمى رۇژھەلاتى تىا بەدى دىمىراۋ
 ھەرۋەھا ئەۋ پەرنەسىبەش خراپە سەر، كەخەلك دېمەش پىكرىت بە سى
 بەشى: چىنىنى ئەرىستۇكراتىرۇخانى و خەلىكى رەمەمىكى. بەلەم
 چەمىكى "نەجىپ زادە" ھەرگىز بە تەۋاۋەتى روۋن نەبۋەۋە. لە لاپەگەۋە
 دىئانۋىست چىنىنى ئەرىستۇكرات بىگۇرۇن بەچىنىك گە بە تەۋاۋەتى بىرۋوۋى
 ئەۋانەتردا داخراۋ بېت و رىگە بەھىچ كەس و چىنىكى تر نەدىرت. لەگەن
 ئەۋەشتا لە ۋلاتە سەلتەمەتپەكاندا، پاشايان بۇ ھەرگەمىك بېئانۋىستاپە،
 پەلەۋپاپەي نەجىپ زادەپان نەبەخشى و بە ھىچ شىۋەپەكىش لەۋ ماغانەي
 خۇيان ھاۋپۇشىيان نەمەكرد.

ئەۋ ھېرشە تونەنەي لەسەدى ھەژدەمەدا كراپەسەر ئىمىتياز گەلى
 ئەرىستۇكراتەكان، بىزلىكى دېھاقى ھېناپە ئاراۋە گە پېكەتەمەك بوۋ لە
 تىزگەلىكى جۇراۋجۇر.

له ههرفهسهدا، نیستدلالی سهرمکی نمو کهسانه‌ی که داکوکیان له نهریستوکرته‌کان دمکرد، نهوه بوو که نیمتیازه‌کانی حیثی ناوبراو، ههلقولای ماق سهرکهوتی رۆله راسته‌قینه‌کانی "فرانک" مگانه....، واته رمگه‌زی سهرکهوتووان. دواتر، نهم تیزه که زیاتر له لایهن "ئابهمونوا" و "بولن وبله" وه پشٹیونی لښکره، له لایهن "گۆبینو" ⁴² وه به نیستدلال گه‌لی کۆمهل ناسی و میژوویی که‌لکی لښکره‌گیرا. نه‌له‌مانییه‌کانیش به حه‌زو تاسه‌یه‌کی په‌گجار زۆره‌وه، پشټوازیان له "گۆبینیزم" کرد. گۆبینیزمیک که له راستیدا به پنی ویستو داخو‌ازی نه‌وان، ئاسانکاری تیا به‌دی هاتبوو و ورده‌ورده له ناسیونالیزمی "وېله‌ولم" وه‌تتی په‌راندو گۆرا به تا رمگه‌زهرستی دتوانه ناسای نازییه‌کان ⁴³.

بارودوخی تازه‌ی مه‌سه‌له‌کانی کۆمه‌لناسی، پاش

شۆرش‌ی فهره‌نسه

جه‌نگه‌ ناپلیۆنییه‌کان و شۆرشی ییشه‌سازی

نهم رووداونه‌ بوونه‌ ه‌وی بلاو بوونه‌وه‌ی نمو نایدیا په‌گجار نیموکراتیکانه‌ی که دهره‌نجامی فهره‌سه‌فه‌ گه‌ش بین نه‌که‌ی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌هه‌م بوون. گه‌ش بیثی لیران، و باوم‌ری رۆسو به‌ ئاکاره‌ چاکه‌کانی خه‌لک، که به‌ به‌روای نه‌و، ته‌نها سهر‌چاوه‌ی ده‌سه‌لات و حاکمیه‌تی مشرووع بوون، له‌ ناو نمو نایدیانهدا ده‌بینرا. نهم باوم‌په‌شیان خرابوه‌ سهر که پاشاکان، ه‌وکاری لښک‌جیا‌بوونه‌وه‌ی گه‌لان و هه‌روه‌ها ته‌نها داگیرسینه‌رنی جه‌نگن و، دوا‌ی له‌سهر‌کار لا‌بردنیان "گه‌لانی سهر‌فهری جه‌هان، له‌به‌ر حاوی نمو مل‌ه‌و‌په‌نه‌ی که له‌سهر‌ حکوومه‌ت لا‌براون، له‌ به‌ره‌نهر جه‌هانیکدا که حه‌سا‌وه‌ته‌وه‌و هه‌روه‌ها له‌ ژیرناسمانیکی سامان و جوا‌ندا په‌گدی له‌ نامیزده‌گرن ⁴⁴".

به‌لام سهر‌که‌وته‌مکانی ناپلیۆن و داگیرکردنی سهر‌بازی درێژ‌خایه‌نی ولاتان، و‌لک ده‌س‌دریزی و داخو‌ازگه‌لیکی نا‌ناسایی، هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی

ھەموولايەكى بىزواند و تىنىكى زۆرى بەخشى بە تىزمەكانى ھېردېر، كە لە ئەدەبىياتدا گىرنگى تاپمەتيان پىندرا. لەمە بەدواو ۋەمانتىكەكان دەستيان كىرد بە دۆلەتى كىردنى ھىزمەندانى سەدى ھەژدەھەم و گىرنگىيەكى تاپمەتيان دا بەم شتانەى كە لەواقىيدا پىناسەى ھەر گەلىنگى؛ واتە ئەفسانە دېرىنەكان، سونمەگەلى چاخى ناوەرەستى و پەرەستى پالەوانە دېرىنەكان و ... .

كەواتە ناسىۋناليزمى تازە پېرەمەكە، كاردانەمەمەكى گشتى بوو لە دۆى "كۆسمۇپۇلىتېزم"⁴⁵ى جىنەمەسەلاتدارەكانى سەدى ھەژدەھەم و لە ھەمان كاتىشدا، زەربەمەك بوو لە دۆى ئۆمانىزم.

رۇمانتىكى جەلېرى

ھىگن (1770-1831ز) ھەرنەمە كىردنى رىگەى گواستەمەوى مەتافىزىكى رۇمانتېسى بۇ بولارى زانستى كۆمەلەيتى دەست پىكرد. ئەمەش وەك فەيلەسووفەكانى تىرى رۇمانتىك لەو باومرە دابوو كە لەسەرەوى ھەر فەكرىكى بە ناوەزدا، توخمىكى بالەى عىرقانى ھەيە. بناغەى ئەندىشەى ھىگن ئەمەمەكە بەرھەمەنەنى عەقلاى و ھەرومەا واقىيەت، بە ديارەمەگەلىكى يەكسان لە قەلەم ئەدەت و باھەختىكى وەك يەكسان بۇ قاپلە.

بە بىرورەى ئەمە، "بەوونەمەر و ھەكر" وەك ئەسلىكى واھد، واتە "ئالەمدا" وان. بە راي ئەمە، بەمەبەستى باش تىگەشتن لە گۆرانكارىيە مەزەوويەكان، دەبىى كەلك لە "دەالكتىك" وەربەگىرەن. ئەمە دىالكتىكە، شەيۋە بىر كىردنەمەمەكى فەلسەفەيە كە رۇمانتىكەكان پەنيان واپە بە تەواوەتى شتىكى جيا لە ناوەزى كىردەمەى ناسايەيە، بەلام ناتوان ئەمە دەس نىشان بەكەن كە، ئەمە بىر كىردنەمە لە كۆپە دەستى پىكردووە و چۆن كۆتايى پىندەت. ئەمەش دەبىتە ھۆى ئەمەكە بەمەستى خۆيان ئەمە بىر كىردنەمە ئال و كۆپەى بەكەن.

دىالكتىك، لەسەر بنەماى "دۆواى" يەكان دا راپوستاوە. بە وەى ھىگن ناتوانەن جەمەكىك وەن بەكەن و لە ھەمان كاتىشدا لايمەن بەرانبەرمەكى

لەبەرچاوانمگړین. سەبارەت بەم مەسەلە، سێدەرمنجامان دەس دەکەوت؛ قیژ، لەنتی قیژ، سەنتیژ⁴⁶. ھەروەھا نەتوانین بەویستی خۆمان نمو دژولزییانە دەس نیشان بکەین. چوونکە بەقسەی "دورگیم" جەمکی "دژوازی" دەرمنجای دەرزییەکانی ئێمە سەبارەت بە شتومەکەکان. واتە لە راستیدا "قەنفسە" هیچ نەیارێک لە ئارادانیه. "بگرووس" لەھەمان کاتدا کە ھەیلەسووفێکی لایەنگری ھینگە، ئەویش لەسەر ھەمان باوەڕی "دیالکتیکی جیاوازییەکان" لە بری "دیالکتیکی دژولزییەکان" پێشنیار دەکات.

بەلام جەمکی "سەنتیژ" یش زۆریە کات شتیکی ئیختیارییە و ەك جۆرە نامرانیك بۆ "رێككەوتن" ھەڵبژێردراوە. ھەڵبەتە رێككەوتنی لەجۆرە، زۆرجار روودەدات بەلام بە دنیایییەو ناتوانیت جیھانی و گشتی بیت. چوونکە، بۆ نموونە، زۆریە داھێنانەکان دژی پەکن و پەكتری رەت ئەكەنەو. ھەروەھا ئەبێ "نەیسبەتە یەگجار بگۆرەکانی پێك ھێنەری ھەر سەنتیژێك" لەبەر چاوبگړین، ئەگینا نییدی شتومەكە ناھاوچەشن و لێك جیاوازییەکان تێكەڵی پەكدی دەبن. بە گورتی، دیالکتیکی ھینگە، بە بانگەشەکردنی ئەوەكە تێرمان و لێكۆڵینەو لەسەر ووی ھەموو شتەكانەو، زۆریە کات بە کایەییەکی سادە زانی گۆتایی پێدیت. بەلام لەم رێگەییەو نەتوانین ئەوشتە کە دڵخوێ نینسانە، بە شیوی متافیزیکی پەسەلمێنین و بە ھۆی پێوھندی کردن بە عەقڵی ھەمەکی (نایدیا)ییەو، روخساریکی ھەلسەفی بە خواستەکانمان ببەخشین.

بەبەر و پای زۆریە ھەیلەسووفانی رۆمانتیک، "گەرە پیاوان" بەدەرزیایی مێژوو، نوێنەری "ناھەیا" بوونەو، ھەروەھا نینسانانیکی بەرجستە و پێشانەری حەقیقەت بوونە. لەم رۆمۆ، ھینگە و پێرەوایی، ھەمیشە بەدوای نمو قارەمانانەدا دەگەڕان کە تەقەرییان لە گەلدا بومو توانیویانە سەرکەوتن گەلێکی باش بەدەست بھێنن. بۆ نموونە "گارلایل" باش

"فیخته" وای نووسیوه: "میزووی گموره پیاوان، رۆحی میزووی جیهانییه".

نیستا، نمو مهسهلمیه ماوتهموه که "هیزی بئسنور" له چ کهسایهتییمکه سهرهئهدات؟ به بیروپای هینگل نمو مهسهلمیه یهگجار سادیه و نمو بارمونه ئهئ، پیاوی بهراستی گموره، نمو کهسهیه که ههمیشه سهرکهوتوو بووه. سهرههجام، "هینگل" پش ریزیکی یهگجار زۆر هایل بوو بۆ نمو کهسانهێ که به ههرشیویمیهکی شیاو، دهسهلاتدار بوون و دهسهلاتیان بهدهستهموه بوو. نمو، ناهلیونی له کاتی داگیرکردنی ئهلهماندا ستایش کردو، به سوارچاکنێ ناوئهری ئهکرد که "رۆحی جیهان" بوو(؟). پاشان کاتیک که ئیمپراتووری پرووس پێک هات، رایگهیاند که رۆحی میزوو له ناو بوروکراسی پرووسدا سهری ههئداوه. بهلام ماوهیک دواتر ئهوهزارمانانهێ که ههمیشه هیواپهتی پێیان ههبوو، بهو هویهوه که "بهخت" تاسهر له کهلێاندا پار نهبوو، بپێک لهسهرخۆتر و بهپاریزتر باسی ئیوه دهکردن و تمنها به شیوهی گشتی ستایشی دهولتهی دهکرد و ههرمهها ستایشی نمو هیزو "همدر" ه یاساییه که بهشتیوانی دهولت بوو. سهرههجام ستایشی جهنگی کرد، چونکه به قسهی خۆی، دهولت تمنها له پێگهی جهنگموه نهتوانیت به باشرین شیوه "بوونی" خۆی دهرك بکات.

هینگل رۆحی کارپگرو چالاک و بهردهوامی "خهک" پش نههپنیه نیو بازنهێ نهئدیشهکانی و کهواته جۆره "قاتالیزمیکی میزووی" دهنیه ناراه. به هۆی ئهم فهلسهفهیهی هینگلموه دهتوانین ئیستدلال بکهین که ههموو رووداویکی میزووی — ههلهته پاش ئهوهی که رووبدات — به شیویمیهکی حتمی ههلقولای لۆژیکی له دایک بوونی میزوویه. له م رومهو، سهرجهم تمههلاکانی هینگل، بۆ سهلاماندنی ئهوه تهرخان گراوه که شتیک که رووی داوه، حتمن نهبوویه رووی بدایه [واته له تمهههیریدا ههبووه].

فهلسهفهێ رۆمانتیزم و به تایبتهت هینگلیانیزم، متهرسی پشت بهستن به هیزه نادیارمکانی وک، قاتالیهته، بههری رهگهزی و... به باشرین شیوه

پېشان دمدت. سۆسيۇلۇزى راستەقىيە دەپ خۇي لەو بوته متافيزيكييانه بيارزىت و به تايىمت خۇي به دەقيقتىن نامرازگەلى رەخنەگرتن تەپار بکات. سۆسيۇلۇزى ھىگنل، لە جياتى روون گرەنەمى مەسلەگان، بە پېچەوانمەو ئالۇزترپان ئەمکات. جيا لەوش، بە زنجىرە کۆت و بەندگەلىكى گەورە مەزھەبى کۆتايى پىدەت؛ واتە، پەرۋز راگرتى مېژوو و رووداو پەرسىتى " لە جىنى تەسەۋۋى مەزھەبىدا، دانەنەت. رەنگە ھەر ئەم مەسلەمە، ئەم ۋەھمە بېنىتە ناراوۋ گە ئىنسان لەو رېگمەمە دەرك بە ھەموو شتېك دەکات. ھەلبەت رەنگە ئەم ۋەناپە، ھىمنايمەتتەمكى رۇخى بېنىتە ناراوۋ، بەلام ھەرگىز تەنانەت پەك ھەنگاۋىش ئىنسان ناباتە پېشمە.

گەرچە ئەدۋاي زەنجىرە پەلەۋىيەگەلىكى تازەي كۆمەلەيتىدا "ژۇلف دۇمستېر" (1753-1821ز) نووسەرەنكى سىياسىيە كە نووسىنەگەلى زىاتەر، تەرخان كراۋە بۇ داكۇكى كىردن لەتىزەنكى كۈن پارىزانە. دۇمستېر، بە توندى دۇى ھەندى لە لایمەنە ئائەزموۋنى (غىر تەجرىبى) و نامادىيەگەلى فوتاپخانەى رۇسۇ و جىيەجى كىردنى بىرۋاكانى بوو (كە گىرەنگىزىن تەۋەنەپان پاساى بىنەپەتى 1793 بوو، كە ھەرگىزىش نەخرايە بوۋارى جىيەجى كىردەمە). ھەرۋەھا بە توندى دۇبەتى ئەم ۋەستە شۇرەگىزەپەمى دەكرد كە بە نياز بوو رېكخراۋە كۆمەلەيتىيەگەلى رابوردوۋ بە تەۋاۋەتى ھەلۋەشىنىتەمە. ئەم، مېتۇدى تەجرىبى بۇ رەھمەرنى كۆمەلگەگان بە شتېكى يەگجەر بەكەك لە قەلەم ئەداۋ ھەر بەم ۋەپەشمە، ھېچ سازگارىيەمكى لەگەل راسىۋئالەيزمدا نەبوو، ئەۋەشى ئەۋت كە دەپى ھەموو مەسلەگەلى پېۋەندىدار بە جىيەمى كۆمەلگەۋ، بە ھۇى مېژووۋە چارەسەرىكىزىن.

بەلام سەبارەت بە "دەسلەلەى نەمەۋىي"، دۇمستېر بەرپەشە كىردنى ئەزمۈنە مېژووۋىيەگان لەم باۋەپمە بوو كە "دەسلەلەتدەرتى"، سەرچاۋەمەكى ئاناساى (خارق الطبیعی) نىيە و بەشىكە لە "سىستىمى

غەرىزى كۆمەلگەلەن. "دۆمستېر، ۈك نۆينەرى تىزى "لۇزى تېمىزم" 47
دەنەسار، نەۋىش لە كاتىكدا كە نەم وشە، جەگەلە "زنجىرى پاشايەتى بېشوو
"ھىچ مانايەكى دېكە نەبوو.

لەگەل نەۋەشدا ھىچ سەرنجىكى بەۋە نەنەدا كە ۈك جۇن ھەموو
تىزىكى سىياسى لە دۈرۈكەلەندە. لە ناۋ تىۋورىيەكى ھەقانىيەتى
دەسلەت و ھىكۈمەتە نەۋىتەۋە. بېۋ شىۋەپەش، دۈۋى ھاتنى
ۈۋەپەك، نەۋ بۈۋە دەرەخسىنىت كە چىش زال و دەسلەتەلەر،
ھەندى ماقى تايەتى بۇخۇ ھايىل بىت و بانگەشى نەۋە پەكەت كە
مىزۋو بە ھازانچى نەۋ "ھۈكەمىكى نەگۈر و سەھامگرتوۋ"ى نىمزا
گەردۈۋە.

بە ھەر ھال نەنەپەشەكانى "زۇلف دۆمستېر" بەگجەر ئالۋىز و، لە
ھەندە رۈۋە لىنەنەپەشە ئىيرالەكان دەچەن. واتە ۈك نەۋە،
باۋمى ھەپ بە چالاكىيە خۇرسكىيەكانى مۇرۇ ۈ ھەرۈۋە نەۋەش
كە نىنسان قابىلىيەتى نەۋى ھەپ كە بە شىۋەپەكى ھەقەلەنە
ئامانجەبالاكانى ژيانى تىپا بەدىيەت. دۆمستېر بە تۈندى دژاپەتى
نەۋەخەنەنى ئەگەرد كە قوتاپخەنى رۇسۇ، بە بىانۋى ئاكارەۋە،
رۈۋبىرۈۋى شارستانىيەت، گامبۈۋن، ھۈنەرۈ داهىنانەكانى
نەگەردەۋە. لەۋ باۋمەشەدەۋەۋ كە پېشكەۋەت و داهىنانەكان
(اختراعات)، مۇرۇقى لە سۈرۈش دۈۋرەخستۈتەۋەۋ. بە پىچەۋەنەۋە
نەزىكەرى گەردۈتەۋە. چۈۈنكە "ھۈنەر، خۈدى سۈرۈشتى مۇرۇقە"،
نەۋەشى نەۋەت كە نەگەر "چالاكىيەكانى مۇرۇقە زىان لە ياسا
سۈرۈشتەكان بگەمىن، كەۋاتە دەپى كۆلەندى ھىكەمەكىش بەلادان
لە ياساكانى سۈرۈشت لە قەلەم بەدىت". نەۋ باۋمى بە ھۈسەنگى
كۆمەلەپەتى ھەۋە، لە ھەمان كاتىشدا، باۋمەپەشى بە ياساگەلى
رەكخەرى كۆمەلەگان ھەۋەۋ ۈ پىنى ۈبىۋ ياساگەلى ناۋبەرۈۋ نەۋ
تۈۋانەپەن ھەپە كە لەۋ رەگەپەۋە نەۋەن تىكەلى چالاكى گەلى
ھۈكەرە نازادەكانىش بىن."

سنت سیمۆن (1760-1825ز)

لە راستیدا نەریستۆکراتیکی راستەقینەو میراتبەری (وارث) بیۆگرافىست (ژياننامەنووس) ی بەناوبانگی دەرباری "لووی جواردهەم" و، بە پێی بانگەشەى خۆى، یەگێک بوو لە پێڕەوانى "شارلمانى". نەویش وەك دۆمستێر، لە سەردەمى یزاتەمکانى شۆرشى ھەرنەسەدا، نەندەشەمکانى تارادەپەکی زۆر بوخت و کامل بوویوون، بەلام لەبەرى ئەمۆى كە وەك دۆمستێر "شۆرش" بە ھەلەمەکی نەبەخشاو لە قەلەم بەدات، بە پێچەوانەو بە پاساھەکی گشتی یەو دەپەستەو. بە بیروپرای سنت سیمۆن، میژوووبریتییە لە دوایەدوای یەكدەھاتنى (توالى) ئەو ھۆناغە ئۆرگانیکانەى كەمتایاندا، ھاوسەنگى و تەمانە پێبوون و یەكگرتووى بەسەریاندا زالە. بریتییە لە ھۆناغە ھەمراوەپەکان كە تایاندا ھەموو شتێك — تا دۆزینەوێ ئەو ھاوسەنگییەکی كۆمەلایەتى و ھەنگەری جیگەر و ھەروەھا سەرھەلدانى زنجیرە پەلەوپاھەگەلیكى تازەى پاساى و نەگۆر لە زەمىن خەلكىدا — روویەرووی كێشە بۆتەو. پاشان سنت سیمۆن، بەسەر شۆرشى 1789 دا باز ئەدات و نەتھا وەك "پێشمەكى" یەك لە قەلەمى نەدات و ھەجەتر، چوونكە بەپرای ئەو، ھۆكارێك كە بە تەواوتى روخسارى جیھانى گۆڕیو، شۆرشى پێشەسازییە. لەو پەرواوەشدا كە لەمەودوا بیرمەندان و ھەموو ئەو كەسانەى كە سەرفاى كاروبارى پێشەسازین، دەبێ پەلەمان بۆ ھایل بین و زنجیرە پەلەوپاھە تازە كۆمەلایەتیەكانیش ئەبێ لەسەر ئەم پەرنسیبە بنیات بنێن. بە كورتى پێیوابوو "ئەگەر بەدەختی یەكی مەترەسەدار رووی بەدەم گەورەترین كەسایەتیەكانى بنەمالەى سەلتەنەتى و ھەروەھا وزیران و دادوەرە پەمبەرزمەكانى لە ناو بردا، ھەرنەسیبەكان دەگریان، چوونكە دلناسن. بەلام لە راستیدا، ئازادەپەكە راستەقینە لەناو كۆمەلانى خەلكىدا نەدەھاتە ئاراو. ئەو لە كاتیكدا كە تیاچوونى كەتووپەری بیرمەندان، پێشەسازان و بانگەدارە گەورەكان، كۆمەلگای تووشى زیانیكى زۆر ئەكرد، چوونكە دۆزینەوێ جیگەرێك بۆ ئەو

كەسايەتتىيانه كاريكى ناسان نىيە "سنت سيمۇن، بەم رىستىيە - كە لەسەر ئەو مەۋىيەك لە زىندان خىرا - ئەيەۋىست ئەۋەپىشان يىدات كە زىنجىرە بىلەۋپايە كۆمەلەپتىيەكان، لەراستىدا توشىسى گۆرۈن بويىۋون. پىشكەۋتەكانى زانست و پىشەسازى و چالاكى گەلى پىۋەندى پىۋەكردن (فعاليتهاي ارتباطي) و بازرگانىش، لەچاۋ "حكوومەتى تاگەكاندا" گرنگىيەكى زياتريان بە "حكوومەتى شتومەگەكان" دىيەخسى. لەم رومە، مەسەلى سەرمەكى، رىكخستى بەرەمەپىنانى نابوورىيە بە قازانچى ھەموان. تەنانت مەزھەپىش ئەۋەپە ۋاز لە سوۋكايمى پىۋەكردن بە شتومەكە مانەپەكان پىننىت و ھەمىسيەت و نابىروى مادىيات و نەفسانىيات بىگىرەتەۋە بۇيان. ھەروەھا لەۋ باۋەردەۋىۋو كە بەمەستى خىراترەكردنى پىشكەۋتە كۆمەلگە ئىمىن ماقى مەرت (ارث) رەت، پان بەرتەسك بىكرەتەۋە سەرقالى ئەۋەپىن كە "بۇ ھەر كەسنىك ھىندەى لىاھەتى و، بۇ ھەر لىاھەتنىك ھىندەى كاريگەر بوۋتى".

لەم رومە، سنت سيمۇن بىناغەدانەرى راستەقىيەنى سۇسيالىزىمە، بەلام سۇسيالىزىمنىكى دىكتاتورى و رۇھانى و، لايەنگىرى كۆمەلگەپەكىشە كە نەرىستۇكراسىيەكى پىك ھاتوۋ لە، تەكنسىيەنەكان، دەۋلەتمەندەكان و كارخانەدارەكان بەرپەۋە بىرن.

ئەندىشەكانى سنت سيمۇن بەۋى كاريگەرىيەك كە لەسەر پىرەۋانىدا ھەمپانەۋو، پەگجار بە گەلك بوۋون و لايەنگەرەكانى، لەسەرتادا جۆرە پىكخراۋىكى مەزھەپى پەگجار چالاكىان پىك ھىنا، بەلام پۆلىس بىلەۋى پىۋەكردن. لەبەر ئەۋە، سنت سيمۇننىيەكان ۋازيان لەۋ جۆرە چالاكىانە ھىناۋ زۆرەپەيان، بە پىرەپىروپاگىنى مامۇستاكەپان، بىسەرەكەۋتەنىكى زۆرەۋە، لەپىكخراۋە نابوورىيەكانى ئەۋ سەردەمەدا بەشدارپىيان كەرد. پەككىك لەۋانە، بوۋ بە پەككىك لە دامەزىنەرانى ھىلى ناسنى ھەرفەسە و ئەۋى ترەيان، بىانكى رەھنى ھەرفەسەۋ كۆمپانىيەى دەرەۋانى ئۇقپانۋوسى ئەتەسسى دامەزەندە.

فۇزىيە (1772-1837)

لايەنى تايپەتى سىكۇلۇزى كۆمەلەيتى نەم ھىزىمەندە نوخبەيە نەمىيە كە لەسەر بىنەماي غەرىزەكان و نەفسانىيات پىك ھاتوۋە (ھەر چەند زۇرشتى زىادە و ناپىيويست و بى كەلگىشى تىنلەپ). بىستى نەم وشانەى دواییە لە دەم رۇمانتىكەكانەۋە تەمومزۇ تارىكى و ماناگەلىكى خەماۋىمان دەھىننەۋەياد، پەلام جۇزى بىرگىرنەۋەى "فۇزىيە"، تەۋاۋ بىنچەۋانەپە. بەپرۋاى ئەم، ئەبى ئەم نەفسانىياتەى كە ھاندەرى مەرۋف، دەس نىشان بىكرىن و لىكۇلەنەۋەيان لە سەربىكرىت و لە رىگەى قەناعەت بى كىردىنەۋە ھىئوربىكرىنەۋە. ھەروەھا فۇزىيە چەشتى سوۋننەتە ئەفلاتۋونىيەكان، نىۋان ئىحساساتى نىنسان و سىستىمى كۆمەلەيتى، پىئوئەندىيەكى نىزىكى لۇزىكى بەدى ئەكات.

ئەم، لەم باۋەردەپە كە ئەگەر پىكخراۋگەلىكى تازەى كۆمەلەيتى بىنە نارۋە كە ۋاز لە تۈنۈتۈزى كىردن و دۇپەتى كىردى سىروشتى مەرۋف بىنن - ۋەك تا ئەمىرۋ باۋەۋە - خۇى لە خۇپدا، مەرۋف خۇشەخت ئەگەن. بە پى ۋە، شۇرپ، ئەك تەنھادەبى ئىۋورى و سىياسى بىت بەلگۈۋ دەبى نازادى ناكارىش بىنەتە نارۋە و لەراستىدا، ئەم بارۋدۇخەى كە لە نارادەپە بىگۇپىت.

فۇزىيەش ۋەك ئەفلاتۋون، جۇرە سىستىمىكى كۆمەلەيتى دەخاتە پۈۋ، كە بەپى خۇى تەۋاۋ رىكۋىپىك و ھاسەنگەۋ، سىروشتى مەرۋف بە ھەمۋە بەھەرگانىمەۋ، ئەتۈنەت بە باشتىن شىۋە تىپىدا بىگەشتەۋە ھالاكى بىۋىنەت. ئەم سىستەمە بىرەتەپە لە گروۋپىكى بىچۈك كە پىكھاتۋە لە چەند كەسىكى "بەرھەم ھىنەر" كە لە ھەمان كاتىدا، تايپەتەندىيەكانى گۈندۈ خىلە سەرمەتەپەكان و ھەروەھا زىانى كۇشك نەشىن و "مانۇفاكتۇر" ىشى ھەپە. بە پىۋاى ئەم، لەناۋ گروۋپىكى لەۋجۇردە، كە ژمارەپەكى بەگجار كەمى تاكەكان لە قەلەمپەۋىكى دىخۋازدا دەژىن و بەدەپەش كىردى رىكۋىپىكى "كار"، خەرىكى جىبەجىكرىنى ئەركە

جۇراوچۇرمكانن و له ههمان كاتدا هم بهرهم هينهرن و هم مەسرف
 كمر، بەدلىنبايموۋە خۇشبەختى ئەگاتە ئەمۇ پەرى خۇي
 ھەربەو شىۋە كە قۇرە، لەھەندى روۋوۋە، بەمەككە لە
 پېشەنگەكانى "سېكانالېز" لە قەلەم ئەدرېت، سەبارەت بە
 رېكخراۋەكانى كارېش دېداگەلېكى تازدى ھەمە. بەمراي ئەمۇ، مەۋلە لە
 ھەموو بوارېكدا خاۋەن ئەمرزىش و بەھرەو سەلىقەگەلى جۇراوچۇرە.
 كەۋاتە پېۋېستە مەۋلە لە ديارەدى "يەكەرەۋى كار" كە رەنج و نازار
 و سەرگېشى لېئەكەۋىتەمەۋە رېزگار بېكرېت و "كار" ېش بۇ ئەۋەدى كە
 بېيەتە شتېكى دلخۋاز و سەرنەچراگېش، دەمبى بگۇرېدرېت بەجۇرە
 سەرگەرمېيەك.

بەم جۇرە قۇرە، ئەۋە دەسەلمېنېت كە دابەش كەرنى دروست و ھەمە
 لاپەنەى "كار"، ئاكامگەلېكى جۇراوچۇرى لېئەكەۋىتەمەۋە؛ واتە رەنگە بە
 ھۇى رېكخراۋەگەلى پېۋەندىدارەۋە ۋەك ھۇكارېك ېيت بۇ بە نەزان
 ھېشئەۋەدى مەۋلە پان پېچەۋانەكەى. ئەمۇ ھەروھە رەخنە لە رەۋشى زۇرە
 ملانەى رەھىنان دەرگېت و بە ھۇى كەلك ۋەرگرتن لە مېتۇدگەلى مۇدېرنى
 رەھىنان، كە بايەخى يەگجەر زۇر بە سەربەستى و ئازادى فەكرى مەنان
 ئەدەن، زىاتەر لە رۇسۇ چالاكى نواندوۋەۋە بە تايبەت دىتوانېن بە دەرېنەرى
 راستەقىنەى "پېشەنگەپەتى" لە قەلەمى بىدھېن. ئەمۇ داكۇكى لە نازادى
 ھەمەلاپەنەى پېۋەندىبە سېكسېيەكانى جىنسىيەكانى كەردوۋە و بەمەرجى
 سەرمەكى خۇشبەختى و بە تايبەت ۋەك چارەسەرى "خەمۇكى" لەپېنۋوسى
 ئەدا.

لە لايمكى تەرەۋە، قۇرە لايمەنگرى "تەقىر" بوو. بە رى ئەمۇ، ھەموو
 ئەمۇ ۋېستانەى كە خوا لە ھەناۋى ئېنساندا داپناۋە، بە مەرجېك كە
 ېتوانېت كەلگېان لېۋەرىگېرېت، باش و بەكەلگن.

قۇرە، لە پېشەنگە جىبەيەكانى نازادى ژنانېش بوو. نەۋېش ۋەك
 "ئاگۇست كۇنت" لەمۇ باۋەرە دابوۋە كە شۇرېشى راستەقىنەى ئاكارى، تەنھا

لە کاتێکدا روونەدات کە بارودۆخی ناسایی و کۆنی ژيانى ژنان لە ھەموو روویەکەوە بگۆڕدرێت.

لەم بارەو دەت: "ئەگەر خەڵکانى نیمەوھشى بەرانبەر ژنان توندوتیژی دەنۆین و بۆ ئەوەی کە بەویستی خۆیان لە بازاردا بیانفرۆشن و بیانخەنە ھەرمسەرەو، وایان پێ تەلقین دەکەن کە ھێج رۆح و ژيانىکیان نییە. بەھەمان شێوە، گەلە شارستانیەکانیش بۆ ئەوەی کە لەگەڵ بیروپا ھەلسەفیەکانى خۆیان رێکیان بخەن و بۆ گۆیەلمتی و نێزدواج و... ریان بھێنن، ھەر لە منالییمووە لە ئەزانیدا دەیانھێنەوومو دەست ئەکەن بە کوشتنى رۆحیان".

پرۆدھۆن (1809-1865)

ئەندێشەکانى پرۆدھۆن سەرەرای بیروپا گەشبینانەکانى، بە تەواوەتى لەگەڵ ئەندێشەکانى ھۆرھەدا جیاوازییان ھەیە. ھۆرھە بەتوندی ھێرش ئەکاتە سەر بناغەى ناگارى "ئەزى کۆمەلگا" چوونکە بە بیروپا ئەو، شتێكى کۆن و ھەمى و بێ باوەخە. لە کاتێکدا پرۆدھۆن داوکۆى لە ناگارى باو و ناسایی و تەنانەت دیکتاتۆرانەش ئەکات و پێزێكى زۆر ھایلە بۆ ھەرمسەیبەکانى ناگارى بۆرژوازی وەك؛ نێزدواج و بێھەمالە بە پێى دەسەلاتى ھەمەلایەنەى پاوک. ئەو، خەستەتە مەزھەبى یەمکانى خۆى پاراستوو و وەك دۆمستێر، تەنانەت ستایشى "جەنگ"یشى دەکرد و رۆلێكى ئیلاھى بۆ ھایل بوو، لەگەڵ ئەوەشدا بەتەواوەکەرى (مکمل) جوامیری و لایەنە چاکەکانى پیاوانى لە ھەلەم دەدا.

ئەتوانین لە ھەندى روومو، پرۆدھۆن (نیمە لێرەدا، لێکۆلینەووە لەسەر تیۆرە نابووریەکانى ناگەین) لەپێزى ئەیارانى شۆرشى ھەرنەسە، دا بنین. ئەو، دژى دەولەت بوو و فیدرالیزمی پێکھاتوو لەو "یەکە" بچووکانەى کە تاراپەیکە ئۆتۆنۆم بوون و تاکە ژێردەستەکانیان لە رووى ناگارییەو، بە شێوەى راستەوخۆ گۆنترۆل ئەکرد، بە باشتر ئەزانى. ھەروەھا ھەرمسەیبى "ئەتەمە"ى رەت دەکردووە چوونکە زۆربەى شەپەکانى سەدەى نۆزدەھەم،

به هۆی نمو دياردميموه هاتبوونه نارابوه و پيشيینی دمکرد که دامهزاندنی
نیمپراتورییه گهرهکان، به پنی وسته سیاسيیمکانی نهوروپا، نهمهها
نابنه هۆی پاراستنی ناشتی، به لکوو بهریزهی چهفیتی هیزهکانی نمو
نیمپراتوریانموه نهمیتکه هۆی هه لگرسانی شهپرکه لیکی گهرهتر و
خویناوی تر.

فەسلى دوۋەھەم

سەرھەلدىكى كۆمەلناسى مۇدىرن

سىستېمە جۇراو جۇرەكانى كۆمە ئناسى

ئاگۇست كۇنت (1798-1857)

نەم كەسايەتچىيە، بەگشىتى ۋەك دامەزىنەرى سۇسىۋلۇۋى مۇنېرن، كە تەننەمت ناۋەكەشى داھىناۋە، لە قەلەم نەدرەت⁴⁸. لەبەر نەۋەى كە سكرتېرى (مونشى) سەت سىمۇن بوو، ھەر بەم ھۇيەۋە ھۇگريپەكى زۇرى بىرانبەر سۈننەتگەلى ئەنسكلۇپىدىكى سەدەى ھەژدەھەم ھەبوو. ھەرومھا لە ژنەر كارىگەرەتتى رشقەنەكانى ۋالتەر لە دۇى متافىزىكىدا بوو و بۇبەرەنگارى كردنى تىۋلۇۋى و تىپرامانە قەلسەفىيەكان ، سۇسىۋلۇۋى ھەلبىزلرد (كە بە راي نەو، جگە لە زمانبازىيەكى ئاساىى و زىندەپروانە زياتر بە ھىچ شتىكى تر لە قەلەم نەندەرا). ۋەك چۇن ھىكارا، پاشماۋەى پېنۋەندىيەكانى نىۋان قەلسەفە و تىۋلۇۋى لە ناۋېرد، "كۇنستە" پىش سۇسىۋلۇۋى لە متافىزىك جيا كىردەۋەو لە كۇنت بەدۋاۋە، "پاپەخ نەدان بەمتافىزىك"، بوو بە لايىمنى تايىبەتى سۇسىۋلۇۋى. لەگەل نەۋەشدا زۇرجار متافىزىك، پان تەننەمت تىۋلۇۋىش بە شىۋەى — كەم تازۇر — نەيىنى، ھەوليان داۋە كە سۇسىۋلۇۋى بىخەنە ژنەر كارىگەرى خۇپانەۋە.

سىستىمى كۇنت، بەپېرسىتىك لە زانستەكانى مەۋۇ و، تىۋرىپەكى گشتى سەبارەت بە "زانست" دەست پىن ئەكات. نەو، زانست بەشەش بەش دابەش ئەكات و بەم جۇرە پۇلىنىيان دەكات: بىرگارى، "ھەمەنت"، فىزىك، كىمىيا، بايۋلۇۋى و لە سەروۋى ھەمووشىيانەۋە زانستى تازەى سۇسىۋلۇۋى پان راقەمكىردنى عەيىتى و پۇزەتقى كۆمەلگەكان. بە ۋتەى كۇنتە نەم پۇلىن

کردنە نەك تەنھا لەسەر بناغمەيەكی راسیۆنال راوەستاوه، بەلكوو لەگەڵ
میزووی زانستیشدا دێتەوه. چوونكە ئەو زانستانەكی كە بابەتەكانیان
ناسانترە، پێشتر هاتوونەتە ئاراوه، وەك ئەو زانستانەكی كە بابەتەكەلێكی
ئالۆزترین هەیە.

سۆسیۆلۆژی، زانستێكە كە رافەي هەندێ بابەتی دەسەنیشان كراو
دەكا و دەزگا كۆمەڵایەتیەكانیش بەهەموو لایەنەكانیانەوه ئەخاتە
بەر رافە و لێكۆڵینەوهوه. بە بیروپرای كۆنت، كۆمەڵگا پێكەتەیهكە
لەو كەسانەكی كە لە راستیدا درێژەي هەمان ژيانێ نینسانانی پێش
خۆیان و لە مێشك و زمینیاندا چەقیان داكوتاوه. بە كۆرتی،
كۆمەڵگا پێكەتەیهكە لە كەلەكەبوونی ئەو ئەزموون و زانستانەكی
كە وەجەكان پێكەوه دەبەستیتەوه. بەلام كۆمەڵگا، لە هەموو
بوونەموران بگۆرترە، چوونكە دەتوانیت خۆی لەگەڵ هەموو جۆرە
دیاردەیهكی دەرەكی بگۆنجیت. هیچ بوونەومرێك، توانای ئەو
جۆرە پێشكەوتنە خێرا و بە تایبەت بەردەوامەكی نییە، چوونكە بە
هۆی دوابەدوای یەك هاتنی وەجەكانەوه كۆمەڵگا بەسەر زەممەندا
زێلە.

بە بیروپرای كۆنت، رەوشی سۆسیۆلۆژیستەكان، هەمیشە دەبی لەسەر
تێرمان و نیستدالەوه رابووشت. كۆنت ئەم تیۆری پەيوەست نەكرد
بەو تیۆرە گشتییەكی خۆیەوه كە سەبارەت بە گۆڕانكارییە فەلسەفییەكان
بوو. بە پێی ئەم تیۆری ناوېراو، كە بەناوی "پاساكانی قۇناغە سى"⁴⁹
ناسراوه، مرۆڤ لە درێژەي هەموو و تەقەلا بەردەوامەكانیدا، بە مەبەستی
تێگەشتن و نیستدالەكی كێشەكانی جیهان و ژینگەكەكی خۆی، سى قۇناغی
دوابەدوایەكی تێپەڕاندووه:

1- قۇناغی تیۆلۆژی:

كە بریتییه لەوێ كە ھۆكارە سەرەتاییەكان و بەگشتی خواكان، بە
ھۆكاری رووداوه جۆراوجۆرەكان لە قەلەم بەرێن. گرووپە رۆحانییەكان لە

ناو رېځخراوگهلى لمبارى كۆمهلايه تيدا، به هۇى نمو جۆره بير كړدنه وموه،
دمسه لاتىكى راسته فينه يان همپه.

2- باز داني متافيزيك:

لهم قوناغدا مروؤ ههون نمدات پشت به به لگمگه ليكه وه بېستيت
كه جياوازيپان له گمن كۆمه لگا و رېځخراوه ئينسانيه كاندا
همپه. هوكاره گشتيپه كانى تر، واته، يمه كه متافيزيكه كان سقام
دمگرن وله مزانى نه ته ومگاندا دؤگماتيزميك سمره هون نمدات كه
لسمرووى هه موو واقعيپه ته كانه و همرودها دمبېته پاشكوى هه ندى
پهرنسيبى نانهمزموونى وهك؛ نايىپاي نازادى ردها و همزپله تى
نه گؤرو .... هتد.

3- قوناغى پوزيتيويسم:

كه به پشت به ستن به تېرمان و ليكولېنه وهى زانستيانه وه؛ به نهمزموون
و كړدوه، ليكولېنه وه لسمر هوكارى دياردمكان دمكات.
دمبى تهنه رپوشى فله لسمه فى پوزيتيويسم⁵¹، رېځكه وتن له گه ن
راستيهپه كاندا بېت. نهم فله لسمه ف، نهمبى له "لامپه رزم" و تسمه و فېش خوى
بيارننيت و ليكولېنه وه لسمر ياساگه لى دياردمكان بكات. واته، پيؤنسيپه
ههتابى يه كانى نيوان نهمودياردانه ي كه لسمرچاو نهمگيردين. نهمگرن نهم
دياردانه، به كۆمه ل يا هيدى هيدى ليكولېنه وميان لسمر بكرنيت و به هوى
ويكچوون، يان پؤلين كړدنه وه به يكموه بېسترنه وه، به هيچ شيؤميهك
نابيت هوكاره رههاكان، يان جهوه مرى شتومكه كان ليك پيرننه وه.
چوونكه فله لسمه فى پوزيتيويست نه وه يه كه ههميشه جهخت لسمر
"نسبيپت" دمكات، وهك له "رههابوون".

له ناكامدا، بېمېروپى كؤنت، سيكولؤزى دمبى كؤتايى بېمېروونى خوى
بېننيت و له نيوان باپولؤزى و سؤسيؤلؤزىدا دابمش بكرنيت. چوونكه به
فله ي نمو، تاك، نهمبستراكتيكي سكوللاستيكيه و تهنه كوى مروؤ نهمرى
واقعيه.

وہك چۈن لە ھىزىيا يان كىمىيادا، ھىزىمگان، سەرھتا بە شىۋى وىستان و ھاوسەنگى (ركود و تعادل) و پاشان لە حالەتى چالاكى و جوولانەھودا تاقى دەكرىنەو، سۆسيۇلۇزىش نەبى بىرىتى لە دووبەشى بىنەرتى بىت:

۱- بەشى ھاوسەنگى، كە بارودۇخى سەھامگرتووى ژيانى كۆمەلگەكان بىخاتە بەر لىكۆلەينەو.

2- بەشى دىنامىك، كە لىكۆلەينەو لە سەر ياساكانى كامبۇونى كۆمەلگا بىكات، ئاگۇست كۆنت بە درىژە پىدانى سوننەتە گەش بىنانەكانى "كۆنەرسە" و "سنت سىمۇن" دان بەھودا نەنىت كە گۇران، دەبىتە ھۆى پىشكەوتنى مەروفاپەتى. بەلام لەگەل نەھودا لە رىزى نەو ھەرمەندانەداپە كە نازاۋە گىرپەپەكانى شۇرشى ھەرسەپەيان بەنارپا و نادروست زانىۋە و وىستوويانە رىگە لەسەرھەلدىنى شۇرشى گەورەى لەو جۆرە لە ئاپىندەدا بگرن. بە قسەى كۆنت، باپەخى پراكتىكى سۆسيۇلۇزى نەومەپە كە لە حالەتى ھاوسەنگى كۆمەلگەدا بارودۇخى نەزمى كۆمەلەپەتى و، لە حالەتى دىنامىكدا، ياساكانى پىشكەوتنى كۆمەلگا بدۆزىتەموو دەس نىشانىيان بىكات. بەرپاى نەو، دەتوانىرى شان بە شانى "نەزم" پىش پىشكەوتنى بەرمەوامى مەروفاپەتى مەسۇگەر بىكرىت. كەواتە، "نەزم و پىشكەوتنى" دروشمى سىياسەتى پۇزىتەپوزمە.

ئاگۇست كۆنت، لە كۆتاپى نەمەنىدا دەركى بەھەرد كە نەركى سەرشانىپەتى، بە بىچاۋەروان كەردنى كۆتاپى ھاتن و كامبۇونى زانستى كۆمەلگا، رىتەخراۋىكى ئاپەپاى كۆمەلەپەتى پىشنىيار بىكات. پاشان بە ھۆى وەرەز بوونىكى لەرەپەبەدەرەو، تەنانەت گومانىشى لە مەتۇدە ئاپەتەپەپەكانى خۆى كەرد وتى: "لەمەرى پۇرەفە دەتوانم پەلەم كە مەشكى لاۋازى لىمە ھەرگىز ناتوانىت زانستەموو مادەپەمگان دەرك بىكات".

بە بىروپاى كۆنت، تەنھا رىگەى چارەسەر كەردنى كەشەكانى كۆمەلگا، نەوينىكى گەشى و جىھانى و پەگجار بەھىزە كە تاكەكان بەرەو لاپەكەرتى رەبىكىشىت و لە پەلەى پەكەمەدا، نەبى مەروفا بىتە ئامانجى نەم نەوينە.

بەلەم سەرمەزى ئەمەدە گە ھەمەلە سوۋقانى سەمەدى ھەمەدەمە، بە ھۆى ئەمە ئىستەلەنمەدە بەسىاسەتتىكى لىيرالى ئەمەشتەن، بەلەم ئاگۇست كۇنت ئەمەوېست رېئىخراۋىكى كۇمەلەمەتى لەمىرى كەسەپەمەتتەكى دەسەلەندەرو رېمەر دابىرەت و دەسەلەتى ئاۋەندى، گارەگەرى لەسەر ھەمەو بۈۋارەكانى ژيانى كۇمەلەمەتى دابىرەت. كۇنت تەنەنەت بە تۈندى دۇرەمەتى ئازادى ھەكرى دەكرە، ھەۋەنكە پەيۋابو "لە ئاۋ مەتەتەكە ئازادى ئەرادە بۈۋونى نىيە". ئەمە، كە لە بىنەمەمەتەكانى ھەتقۇلەۋى شۇرەسى 1848 بە تەۋەۋەتى ۋەمەزبۈۋ بۈۋ، پەشۋازى لە كۈۋەمەتە ئاھەلەۋىنى سەھەمە كەرد.

ئاگۇست، لە كۇتەپى ژيانەدا بېرەرى دا بە باشتەن شىۋە، ھەۋەمەتى ھەۋەمەتە ئاھەلەكەى خەۋى ۋەسەف بىكەت: ئەمە دەمەوېست مەزەمەتە بېنەتە ئارەۋە و مەۋەف پەمەستى — كە خەۋى بە "بۈۋەمەۋەرى گەۋە" ئاۋەندىرە ئەمەرد — بىكەتە بىناغەى ئەمە مەزەمەتە. ھەمە بۈۋە ھەۋەلى دا كەلەك لە ھەمەو رەۋەسە باۋە ئاھەلەمەتەكان و ھەۋەمە كەلەك لە دامەزەنەران و گەۋەمەپاۋەن و گارۋەبەرەكانىيەن ۋەمەبىرەت و لەۋ مەزەمەتەدا كۇپان بىكەتەۋە. بە ھۆى ئەمە مەزەمەتەۋە، لىزەنەمەكى رۇخانى كە بە ھۆى دەسەلەتتىكى بالەۋ، لە ھەمەن ھەلەشەدە مەزەمەتى و زەنەستى و سەسىيەۋە، ئەنەمەمەكانى خەۋى ھەنەمەزەنەت، دەپن چارەۋەسە مەۋەش ھەدەمەت بىكەت. نەمە لىرەدا بۇ جارىكىر، ئاھەلەلى ئەۋەلەۋەن و ھەسەۋەس، ۋەتە؛ كۇمەلەگەمەكى تەۋەكرەتەك كە كۇمەلەتەكى عەقەل و زەنە بەرەۋەى ئەمەن، بەدى ئەمەن . بەلەم كۇنت، ئەمە پەۋەن دەكەتەۋە كە نەك تەنە پەۋەن، بەلەۋە زەنەش ئەمەن لەم دەزگە بالە رۇخانىيەدا بەشەدەرى بىكەن و، ۋەك "دەكە و ئەلەم بەخەش" رەزەنەكى زۇرەيان لىبەگەردەت.

بەم جەۋە ئاگۇست كۇنت، سەمەنەمە دەستى كەرد بەگەپەن بەدەۋى ئەمە زەنجىرە پەمەپەگەلەمە كە باس و لىكۇلەنەۋە ھەلەگەرن و دەتەۋەن بىلەن كە بىمەجەۋە دەمەوېست، زەنجىرە پەمەپەگە كۇمەلەمەتەكان لەسەر بىناغەى ئاھەن دەمەزەنەت. زۇرەمە خەۋەنەكارەنى كۇنت، ۋەك "لەتە"، بە

تەۋلۈمى ئەم بەشە نۇرما تېقەي ھەلسەھەي كۈنتىيان خستە لاۋە. بەلام ھەندىكىيان بە پىچەۋانەۋە بەۋ پەمىرى لۆۋىكى بوۋنى ھەلسەھەي كۈنت و ھەروەھا بەلگەيەك بۇ نازايەتى كۈنتىيان لە ھەلەم ئەدا. چوۋنكە بە بىرۋاي ئەۋان، كۈنت تەنھا پىشتىبە رەخنەگرتن و لىكۈلپنەۋەگەلى سادى ھەلسەھەي نەبەستۈۋە بەلگۈۋ، بىرى لەۋە كرىبەۋە كە لەگەل ۋاقىيەت دا روۋبەروۋ بېيتەۋەۋ ناسەۋارىكى بەگەك و پىراكتىكى بېيتىتە ئاراۋە.

ئىستۋارت مېل (1806-1873ز) ۋىوتىلىتارىزم

بەھۋى بىرۋاكانى ئىستۋارت مېلەۋە، لىبرالىزم ئەۋلاپەنە سىكۇلۇزىكىيەي كە پىشتىر لە سەدەي ھەزەمەتە ھەمبەۋ، سەرلەنۋى بەدەستى ھىناپەۋە. تا ئەۋ سەردەمە، ھەندى روۋداۋى تازەي جۇرۋاچۇر روۋبەروۋ، ۋەك، شۇرشى پىشەسازى، ھەزەرى چىنى كرىكار، زىاد بوۋنى لەپادەبەدەرى جەماۋەر، ئىمپىرىالىزم ۋ ھەرخۈزى ۋەتەماحى ئىستەمازى ۋ ئابوۋرى، كۈبۈۋنەۋەي ھىندى ھىندى كرىكارن لە ناۋ سەندىكاگان ۋ... ئەۋ روۋداۋە تازەنە، بوۋنە ھۈي نەۋەي كە زۆربەي ھەزەمەندەن، لە جىياتى بىر كرىنەۋە ۋ تىپامان؛ زىاتىر خەرىكى كازى كرىمىي (عملى) بېن. ھەندىكىيان كە لە داخۈزەكانى خەلگى ترساۋوۋن، بەدۋاى رىكخراۋىكى لەبارى كۆمەلەپەتتەدا بوۋن، تا لەۋ رىگەيەۋە خەلگ سەركۈت بىكەن. ھەندىكىتر، ۋەك "پىلانكە" ۋ "سۈۋرل" تەنھا رىگەچارمەن لەۋەدا تەبىئىي كە چىنە ھەزەركان ۋەك رىكخراۋىكى نىمە سەربازىيان لى بېت ۋ ناپەزەي خۇيان تەرىپىن. ئەم دوۋ رۋانگە دژبەيەكە، بىرۋاكانى ئەۋ مېژوۋنۋەسەنە ئەھىتەتەۋە پاد كەپىيان ۋابوۋ مېژوۋى مەۋۇ، ھەلقۈلاۋى زنجىرە تافىكارىگەلى ھىزە جۇرۋاچۇرەكانە.

ئىستۋارت مېل، نازادى بىر كرىنەۋە لەسەروۋى ھەمۋەشتىكەۋە دادەناۋ لەۋ باۋەردە بوۋ كە ئەم نازايىيە، تارادەيەك بەناسانى ھەمۋە كىشەكانىتر چارەسەرنەكات. ئەۋىش ۋەك "ھۆرە" خۈزەپارى نازايىيەكى ھەمەلەپەنە بوۋ، چوۋنكە پىنىۋابوۋ "لەناۋ بىردىنى جەمبىرو نازارى جەستەيى، بە تەنھا بەس نىيە، چوۋنكە زۆربەي كات لە كۆتۈبەندە كرىندى بىرۋاچى كىشتى ۋ

پیداوېستېبه شه خسيپه گاني مروؤ و له حياتي نهموي که حمزو تاسه ي
به رانېمر کامېووني به مھره فيکري و ناکارپه گان کم بېتموه، به
بېچه وانه وه پوو له زياد بوون نکات".

لستوارت ميل بو هه لسه نگاندني نمرزشي ريکخراوه کومه لايه تيپه
جوړاو جوړمگان به دوي پرمسيپه گه ليکدا نهمه را که هيچ جوړه
لايه نگرپه گيان تيدا نمېت. به پړوي نهم، باشترين ريکخراوي کومه لايه تي
نهمپه که بتوانيت زياترين راندې که لک و مرگرتن له ناسپشي مادي و
نازادي بو زياترين ژماره ي خه لک دابېن بکات. به لام نهم ديدگاهه واته
"Utilitarisme" لهو سردمه ده، به شتيکي نا ناکاري له هه لاه نهمه را.

له لايه کي تر موه، سمره پاي نهمه که لستوارت ميل، رهمنه گاني "ريکارډو"
و "مالتوس" ي له دزي زېدمه پوه پيه گاني ديناميژمي نابووري و به تايبست
نهم ديناميژمه روولمه زياد بوونه ي که به هوي نازاديپه وه سمرې هه لدا بوو،
په سهند کرډبوو، به لام ريگه چاره ي نهم مسه لمپه به پيرپاي نهمو — له
حياتي نهموي که نينسان دابنيشيت و چاوهرتي به لا ناسمانپه گان بېت
به مېمېستي گوشتارو کم بوونه نهمي ژماره ي جه ماومري خه لک — راهېنان،
نازادي ستيکسي و له گه ل نهموشدا کم کرنې زاوړي بوو.

سمره نجام لستوارت ميل که به مردموام بېمدوي سازگارترين بارودوخ بو
گه شانهمو دمرکه وتني گه ساپه تي مروؤ دا بوو، له دوو پړوانگه ي مافي
ممدني و مافي سياسيپه وه، روئيکي کاريگمري هېموو له نازادي ژانندا.
بيروپاگاني نهم، له م بارموه، به نيسبت دروست تر و راشکاو نمتر له ونه ي
ناگوست گونت بوون، چوونکه گونت زياتر له پړوي نيحساسپه وه لايه نگرې
ژناني نه کرد.

به پيرپاي لستوارت ميل، پيؤمندی نيوان ژنان و پياوړي هر گه ليک،
گرننگره له پيؤمندی له گه لاني بيانيدا، و، مسه لمي نازادي
ژنان، لمرپړوي پيشکه وتنه گاني داهاتووي مروؤموه، هينده ي مسه لمي پژگار
بووني چينه هم ژره گان گرنکي همپه.

دنیايان غەلتانی خۇپن کردوو. بەلەم بىرەى مارگس "مىلانىنى چىنايمى" گىرگىزىنى كىشە كۆمەلەپتىيەكانەو، بە ھەر حال كۆمەلگا، تەنانت دېرىن بىت با خود فېۋداليتەش، جۇرىكە لەم مىلانىيە.

مارگس، بىرانىر ئەو كەسانەى كە رەخنە لە بىنەپەتى بوونى ئەم جۇرە دوژمناپەتتىيانە ئىگىرن و پىن لە سەر ئەمە دانەمگىرن كە كەمەتر لە دوژمناپەتتىيەكانى دىكە شەپرو نازاۋە ئەخمەنەو، بەم جۇرە وەلەم ئەداتەو كە، دۇلەپتتە نەتمەۋىي و ئاپىنىيەكان، بە غافل كىرنى خەلك لە مىلانىنى چىناپەتتىيەكان، دۇژمناپەتتىيە راستمىنەكان دىشارنەو.

ھەروەھا پىۋايە مىلانىنى ناچىناپەتتىيەكان و ھەروەھا ئەو دەسلىرىزىيە لاۋمكى و دەسكردەنى كە بۇ غافل كىرن و رىۋىن كىرنى خەلكى ئەنجام دەدرىن، زۇربەى كات نابەرھەست و نانراپىن. لىرەدا دەتوانىن تەۋمى ئىستىلالەكانى "شەكاكەكان"ى سەمدى ھەزەدەم بە تايىت "ۋالتر"⁵² ھەست پىن بىكەن. مارگس، بە توندى رەخنە لە بەرەو گەندەلى بىردن و غافل كىرن و ھەلخەلتاننى خەلكى دىگىرت. بە بىرورەى ئەو، كۆمەلگاى سۇسىيالىستى، كۆمەلگاىك ئەپىت كە مەۋۇ تىپىدا نابىن بە كۆپلەى بوتە ئىنسانى، يان نابىۋلۇۋىكە بالەكان. ھەروەھا مەۋۇ لە كۆمەلگاىكى ئەو جۇرەدا، لە جەمبىرى خەسار كىرن و روۋخانىنى كەسايەتى و ھىزى كارى خۇى رزگارى ئەپىت. بە بىرورەى مېۋوۋوۋوۋسىكى فەلسەفى، ئەم تىۋرە، پەرمىسىپى ناكارى كىردەپى كۆنت - ۋەمەۋۇ بە گىشتى — ئەمىنىتەو پاد و دەس نىشانى دەكات.

دوژمناپەتتىيە كۆمەلەپتىيەكان، چۇن ئەمگۇدەرىن؟ بەۋتەى مارگس، ھاندەرى سەرمكى گۇپانكارىيە كۆمەلەپتىيەكان ئەو پىۋەندىيە كۆمەلەپتىيەكانە كەخۇشيان ھەلقولوى جۇرى بەرھەم ھىنانن. لىپاتوۋىي مارگس ئەمەدا بوو كە بە باشتىن شىۋە گىرگاپەتى پىۋەندى نىۋان شىۋەكانى بەرھەمىنان و رىكخراۋە كۆمەلەپتىيەكانى دەسنىشان كىرد. ئەم رىكخراۋە كە بە پىن ۋەنگە و كەش و ھەۋاى تەمكىنك دانەمەرزىن،

سەربەخۇ لە ئىرادى مەۋقۇن. كەۋاتە لەم روموۋە مارگىس، بەتەۋاۋىتى خالى
بەرانىمىرى ھىنگە. بە بىروراي ھىنگ، ئاپىدا مېزوۋ ئەھىنىتە ئاراۋە، بەلام
بە بىروراي مارگىس مېزوۋ، — بە تاپىت ژۇرخانى ئابوۋرى — ئاپىدا
ئەھىنىتە ئاراۋە. ھەرومە بە بىروراي مارگىس، جەمكى ئاپىدا پەرنسىيىكى
مەنەپىزىكى نىيە بەلگەۋ بىرەتتە لە ھەندى تىز و پەرنسىيىسى سىياسى و
ھەرومە ماقى كۆمەلەيتى. كەۋاتە بە بىروراي ئەۋ، ھەموو شىتەك لەسەر
بىناغەي "مانە" راۋەستاۋە. ھەر لەمەر ئەۋەيە كە تىزەگەي مارگىس، بە
ماتەريالىزمى مېزوۋىيى ناۋبەر كراۋە. لە ناۋ ئەندىشەكانى مارگىسدا، ھەندى
لەيەنى ئاتالىستى (جەمىرى) بەدى دەكرىت:

۱. — ھەۋارى جىنەدەسكورتەكان، بە ھۇى خراپكارى و دل پەيسى مەۋقەۋە
نەھاتەۋتە ئاراۋە، بەلگەۋ بەرھەمى جۇرى كاركردى ماشىنى ئابوۋرى و
ئاكامى دۇرانكارىيەكى ئائىرەدەيە؛

۲. رەۋشى تاكەكانى مەۋقە بەستەۋەتەۋە بە رۇلى پىۋەندىيان بە بزەۋتە
جۇراۋجۇرە ئابوۋرىيەكانەۋە. ئەمە ماناي "جىن" دەگەمىنىت و مەۋقى
كۆيەلى ئابوۋرىش، نىكۇنۇمىستە كلاسىكەكان ئەھىنىتەۋە پاد كە ئەۋىش
بە جۇرە جەبەرتكى سادى ئابوۋرىيەۋە بەستەۋەتەۋە.

۳. مارگىس پىشەبىنى دەكات كە لە ئاكامى پىشەكەۋتى تەمكىنك و
كۆرپەنكارى ئابوۋرى دا؛ بە تاپىت بە ناۋەندىۋونى كارخانە
پىشەسازىيەكانى دەزگا ئابوۋرىيەكى نىستا كە لەسەر بىناغەي ھازانچ
(كاپىتالىزم) راۋەستاۋە، سەرنەجام ھەلئەۋەشەتەۋە؛

۴. — ھەر بەۋ شىۋەي كە ئاگۇست كۆلەت، پۇزىتەۋىزەم بە لوۋتەكى
ئەندىشەكانى خۇى لە ھەلەم ئەدەت، "مارگىس" پىش دۋى پىشاندىنى ئەۋە
كە ھەموو شىۋەيەكى ژيانى كۆمەلەيتى، ھەندى دۋژمانىەتى تاپىت بە
خۇى دەخولقەننىت، سەبەرت بە دۋژمانىەتتەكانى ناۋ ئەۋ كۆمەلگەيە كە
خۇى پىشەبىنى ئەكات و ھەرومە سەبەرت بە شىۋە تازەكانى زەنجىرە پەۋ
پايە كۆمەلەيتەيەكانى ئەۋ كۆمەلگەيە ھىچ ھەسەك ئاكت. لىرەشدا، ئەم

لايەنە سەرنج راگىنىش و ھاۋىيەشمى زۆرىيە تىزە گەۋرەمكەنى سۇسپۇلۇزى نۇرمايىف، كە ھەموۋىيان ھەۋلى دىمەزىراندنى دەزگايەكى سەھامگىر نەمەن، بەدى دىكرىت.

شان بەشەنى ئەم گەشەينىيە، خۋاستىكى ئىرادى و شۇرەشگىرەنەش لە ناۋ ئەندىشەمكەنى مارگىس دا دىبىنرىت. بە ۋاى ئەم، كاتى كە مەۋە بىزە ناپوۋرىيەكان دەرەك بىكات و بىتوانىت لىكىيان بىداتەۋە، دىتوانىت بە شىۋەيەكى كارىگەر دىستىيان تىۋەر بىدات و رەۋەتمەكانىيان بىگۇرىت و نەمەش كاتىكى لەبارە بۇ "بە گەرخستى ئىرادە" و دىست بىكرىنى "ھۇكارى سۇبۇرىكتىف" لە كۆمەلگەدا. لەگەل ئەۋەشدا مارگىس نەگەرى شىكست ھىنانى ئەم ھۇكارەش لەبەرچاۋ دىكرىت. ھەلەبەتە لەۋ ھالەتە دۋاپىيەدا، ھىچ ۋوداۋىك ناھىۋمىت، پان تەنانت رەنگە روو لە "ناۋابوون" بىكات. دىيارە لە دىزىزە رەۋى خۇگۇنجاندىن لەگەل بارودۇخى تازەدا، خۇپاراستىن لە نازاۋە تازەمەكەنىش ناسان نىيە و بىگرە زۆر سەختىشە. بە تاپەت، چۈنكە چىنە دىسەلەندىرەكان، لەم رەۋە كە پەلەۋپەۋە پىشەى خۇيان لە دىست داۋە، مەۋەمەت ئەمەن.

ئەم لايمەنە تاپەتەنە — كە ھەلقۇلاۋى گەشەسەننى ناسەۋەرمەكانى مارگىس و ھەروەھا دىزىزەخايمەن بوۋى ماۋى گۇرەنكارىيە فەكرىيەكانى ئەمەن — ھەندى ھوتابەخانەۋە چىزى سىياسى ھىناۋەتە ئارۋە كە ھەموۋىيان خۇيان بە لايمەنگرى ئەمەن دىزان. ھەندى كەسى ۋەك "بەرنەشتىن" و "ۋۇرس"، ھەروەھا تىۋەرسىيەنەكانى بىزە سۇسىيال دىمۇكراتەكان، ھەندى داگەپەنى ھىمەنپەتىخۋاز و گەش بىنانەپان ھەمەۋ لايمەنگرى ئازادى تاكەمەسىن و، خۇنەلەكارمەكانى تىرى مارگىسىش نۆنەرى خۋاستە شۇرەشگىرەنە و لىپەۋانەكانى مارگىس — بە تاپەت ناسەۋەرمەكانى لىنئىن و تىۋەرسىيەنەكانى دىكەى بىزەلى كۆمۇنىستى، نەۋنەپەكى تەۋاۋى ئەمەن مەسەلەپەن. لىكەنەۋەۋى ئەم تىزەنە كە لە بىنەرتەدا، سىياسىن و ھەندى نامانجى خىراۋ پەراكتىكىيان ھەپە، لە بازەنى سۇسپۇلۇزى زانستىدا ناگۇنچىن.

بە ھەر حال دىتوانىن يەراشكاۋىيەمۇ ئىمۇ بلىين كە دواى سىنت ئاگۇستىن، ھىچ تىزىكى سۇسۇلۇزى، لە بۈارى پراكتىكىيەمۇ ھىندى تىزەمكى ماركىس سەرگەتوۋو نىمۇ. ئىم تىزە ئىمىرۇ بە شىۋىيەكى رەسمى و راستمۇخۇ ئىلھام بەخشى گىرنگىزىن بىزلىگەلى سىياسى ھاۋچەرخە (ھىمۇگە، لە "گىشۋىرى كۇن" دا رەگىزى سې، لە نىۋان دوۋ داگەپانى دىارېكراد، تا رانمەك بە دوۋ بەشى يەگىسان دابەش كراۋە). ئاپنىياگانى ماركىس، بە دوۋ فۇرمى دىكتاتۇرى و لېرالىۋە، بە شىۋىيەكى رەسمى، رىكخراۋىمىكانى چەننەن دىۋىلىتى گەۋرە رېبەرلەمىتى دىگەن. روۋدوۋە تازەمىكانىش ئىمۇ دەرئەخەن كە فەلسەفەى ماركىسىتى، شۇرپىتى گەۋرە رېبەرلەمىتى ئەگات كە ئازاۋە و شەلەۋىتى رىكخراۋە كۆمەلەيەتتە دىرىنەمىكان و جۇرى بىر كىرەنمۇ كۆنى ھەندى لەگەلانى ئاسىيى ئىمۇ مەسەلەيە دەسەلمىتىن بە تايىمەت، ئىمىرۇكە پىدەجىت جىھان بىتى تايىمەت چىتى، بە تايىمەت لۇزىكى "تالۇ"⁵³ و فەلسەفەى كۇنفسىۋس، بە قازانجى ماركىس پىشت گۇى دىخىرىت.

ھىرىنەرت ئىسپىنسىر و ئۇلۇسپۇنىزىم (1820-1903ز)

ئىۋىش ۋەك ئاگۇست كۇنت سۇسۇلۇزى لەسەروۋى ھىمۇۋ زانستەكنەۋە دادىنا. سۇسۇلۇزى ئىسپىنسىر، سۇسۇلۇزىيەكى تەركىبى و ئەنسىكلۇپىدىكە، بەلام ئىمۇ لە راستىدا دىھىۋىست پەنسىيى گۇرپانكارى، كە لەۋ سەردەمەدا باش "لامارك" و "لارۋىن"، سازگارپىمكى يەگىجار زۇرى لەگەل فەلسەفەدا ھىمۇۋ، لە ھىمۇۋ بۈرەمىكاندا بىخاتە گەپ. ئىۋىش ۋەك كۇنت پىنىۋا بۈۋ كە ھىمۇۋ شىۋىمىكانى ژىان، دىرژى ھەمان شىۋىمىكانى پىنستەرن و لە ھەمان كاتىشىدا دىس پىكىرى شىۋىيەكى تازەن.

لەم روۋدوۋە، پاساى ئىمۇ گۇرپانكارپىيە كە ئىسپىنسىر داپنەنىت، بىرىتىيە لە گۇرپانى ھىندى ھىندى كۆمەلەنكى يەگىرەۋت (پىنۋاخت)، بە كۆمەلەنكى فەرجەشەن. واتە لە ھىمۇۋ بۈرەمىكاندا رەۋىتىكى "سەرھەلەنى جىياۋازى" لە ئارادىلە.

گرووپگەلى نىنسانى لە كۆمەلگەدا، سەرھتا ومك دەستىگەلىنكن كە
ھەموو ئەندامانى لە رووى ھەكرى و تەكنىكى و ئابوورىيەو ھەمكەسەن، پاشان
دەپنە كۆمەلانىكى ئالۇز، كە تىپاندا داپەش كەرنى كارو پىنۇفنىپىيە
قەزايىمەكانى نىوان تاكەكان، روو لە جىپاوازى و ناتەپايى دەكەن.

كۆنت، بە ھۆى باومەندى بە پەچرىنى دىاردە جىپەنپىيەكان، مىكانىزىمى
گەپەندە ئەوپەرى خۇى و سەرنەجام باومەرى بە جۆرە "فىنالىتە"⁵⁵ پەك
پەپدا كەربوو. بەلام بە بىروپى ئىسپىنسر، ئەو فىنالىتەيە بەشەك بوو لە
گۆرەن. ھەروەھا بە كۆمەلە قۇناغەلىكى لە قەلەم ئەدا كە بوونەومەرىكى
نادىپار بۇ گەپەشتەن بە "ھاوسەنگى" تىپان ئەپەرىنەت. جىپا لەومەش ئەم
ھاوسەنگىيە لای ئىسپىنسر، شەتەكى بىراو (قەلەمى) نەبوو و ھەروەھا
تەمەنىكى درىزخاينەشى بۇ قاپل نەبوو.

ئىسپىنسر، شەكرەنەو و تەكەنى توخەمە جۆراوجۆرەكان — كەلای ئەو
مانى "ھەلەمەشەنەو و داپەزەن دەدات — بەرەوتەكى دژە گۆرەن لە قەلەم
ئەدات.

ئىسپىنسر لە رووى سىياسىيەو كۆن پارىزە (مەھافىزە كار) بەلام بە
شىنەپەكى پەنچەوانەى كۆنت. بە راي ئەو، ئىرادەى تاكەكەسى تا رادەپەك بە
ھىچ شىنەپەك و لە ھىچ مەسەلەمەكدا كارىگەرى نىيەو، گۆرەنكارى
گەشتەش، ھەلقولەى ھەندەى عادەتى "بەرەست"ە كە لە ھەندەى
تەپەتەندەى بۇماوەپى ئۆرگەنەكەو سەرجاومى گەتووە. خاوەن نىختەپارى
راستەپەندەى چارەنەوسى جەماوەرەش، "جىپەتەى" و خواستەكانى خودى
ئەوانە، گەواتە، بەرپاى ئىسپىنسر ھەموو بىرپەرىكى تاكەكەسى بە مەپەستە
گۆرەن دروست كەرن، تەنەتە لە لایەن دىكتاتۆرىكى عەلقەو — وەك
كەشەك كە ئاگۇست كۆنت تەسەورى نەكەرد — رەت كراوئەو و شەتەكى
ناعەفەلەنپىيە. لەگەن ئەومەشدا كۆمەلەكان بە ناسانى خۇپان لەگەن
بارودۇخەلى تازەدا رۇك ئەخەن.

ئىسپىنسر، ھەولى ئەدا ياساپەكى گەشتى بۇ گۆرەنى كۆمەلەكان داپەنەت.
بەرپاى ئەو، كۆمەلەكان دوو جۆرەن:

- 1- جۇرى سەربازى، كەنتىدا جەبرى زور و دەسلەت زالە (ھېۋدالىتە)
  - 2- جۇرى پېشەسازى، كە لەسر بىناغى دابىش كىرنى كار دامىزراومو
- تىپىدا بىرمەندەن، ئەندازىيان و كارخانىدارمەكان جەمەي دەسلەتەن بىر دەستەمەيە.

سەرىنجام ئىپتىسار، لەو روومە كە كىرمەگەلى جۇراوجۇرى كۆمەلەيتى بە كىرمەگەلى نۇرگانىزىم دەشوبەيتىت، بىمەكىك لە بىناغەندە سەرىگىيەكانى نۇرگانىسىزىم دەمىردىت. بەلام ئەمەش دەمىنەتەمە ياد كە سەرىجەمى نۇرگانىزىمى جەپوتى، تەنھا يەك دەزگای دەمارى ھەيە، لە كاتىكدا، لە جەستەي كۆمەلگەدا ھەموو ئەندامان، ئەو دەزگاپەيان ھەيە. ئىپتىسار لەو مەسەلەنى سەرمە، بىو دەرىنجامە گىرگە دەگات كە، لە بىر ئەمەي شەور و ھەزرى كۆمەلەيتى لە يەكئەيەكى تاكەكاندە، نەك لە ھەموو پەندە، كەوتە نامانجى ژيانى كۆمەلەيتىش "تاكە". پەتەيەكىتەر نامانج "تاكە"، نەك كۆمەلە.

نېچە، يان بەرىرىچەدە ئەمەي دزەمەسىنچى (1844-1900ز)

ھەرچەند نېچە، بە شىۋەيەكى تايىتەي و رەسمى سۆسۈلۈگ نەبوو، بەلام بە شىۋەيە ناپەستەوخۇ، كارىگەرەيەكى يەگجەر گىرنگى لەسەر تەنلەشە كۆمەلەيتى و سىياسىيەكاندا ھەبوو. چۈنكە بۇ يەكەم جار دەستى كىرد بە رەت كىردەمەي سۈننەتەكانى "سۇڭ دۇستى" و يەكسانى خوازى، كە ھەر لەسەرەتەي سەرىھەلەنى مەسئۇلىيەتەمە تا ئەو سەردەمە، يەلەنى كەمەمە، بە شىۋەيە زەرىكى و روالەتى لە ئازادىپوون. پاشان خۇي بە پالەوانى ئاكارىكى نەرىستۇكراتىك لە قەلەم دا و رايگەپەند كە بى گومان كۆمەلەنى خەلگى ئەمەن بېنە قورىيانى ئىنسانە گەورەكان. ئەو پىاۋە مەزنانەي كە نېچە باسپان دەگات، نابى پەبەند بىن بىو رەمە و بەزەيەي كە تەمەت و ئىنجىل و قورقان لەسەر خەلگىيان واجىب كىردىو. بە كورتى، بۇ كەسپكى نەرىستۇكرات، ھەموو شتەك رەۋابو، وە ئەمەش لە راستىدا، نەھىلىزىمەك بوو كە كۆمەلەنى خەلگى دىلدار دەكىردو، دەسلەتەنلەشە دىلخۇش دەكىرد. نېچە بە ھەموو تۈنلەيەمە، قەسە لەسەر "قەداسەت"ى رۇمانتەيكى نەھسانىيات ئەمەت و دەلى "پاش سەركۈت كىردى نەھسانىيات،

ئىدى چ شىتىكمان بۇ ئەمىنىيەتمە؟" ئەو شىتەي گە خۇي بە "ئىرادى
ئىختىيار" ئاۋدېر دىكتە، لە سىروو ھىموو شىتىكمە دادىنىت و لەو بىروايە
دايە گە دەپى "لەسىرووي چاگە و خراپەدا" دابىرىت، بە شىۋىمەك گە ھىچ
مىروفايەتى و جوامىرىيەك رى لە جىبەجى گىرنى نەگىرت.

ئىچە وى پىشېنى گىرد گە "سەدى بىستەم، سەردەمى كلاسىكى
جەنگ" نەبىت. ئەم، گە لە ھىساحىت و رەۋىيىزىدا، جگە لە زان ۋاك
رۇسۇ، ھاۋتاي نەبوو، كارىگەرەيمكى گەورە و لە ھەمان كاتىشدا ھەرچەشنى
لەسەر بىروپاى گىشتى دىئا، چوونكە تاپىتمەندى ھەمەجانە ھىرىيەكانى
ئىچە لە ۋەدايە گە، ئاتۋانېن بەرنامەيمكى دىپارىكراۋيان لى ھەللىنجىنېن.

لېرەدا دىپارىيە گە ئايا مەبەستى لە "گەورە پىياو" مورتازىكە، پان
فەيلەسوۋىكى گومانكار، پان جەردىمەك؟ زۆرىي سۇسۇلۇگەكان ھەۋلىان
داۋە ۋەلامى ئەو بىر سيارانە بدەنەۋە، بەلام ئىچە ھىروا لە ئاۋ تەمومۇزدا
ھىشتۋىيەتمە.

ئىزەمكەي ئىچە لە مەسەلمەكانى تىرىشدا ھىر بەو جۆرىمە. بۇ نەۋىنە،
ئايا مەبەست لە "ئىرادى ئىختىيار" مىل ھۆپىتىيە بە سەر كۆپلەكاندا، پان
دىزى گىرنى نەترسانە، پان تۈندۈ تىزى گىردن لەگەل نەفسدا؟ ئايا
"ھالەتى سەربازى پۇچ" بە ۋتاي ئازاپەتى پالەۋانىكى كەلمەگەتە، پان
خۇراگىرى ھىرىكى سەركىشە لە بەرانبەر زۆردارى و كۆپلەتەدا؟⁵⁶

ئىچە ھىچ بايەخىكى بە دەسنىشان گىرنى بىروپاكانى خۇي نەنەداۋ
ھىر بەم ھۆپەشەۋە، شىۋەگەلىكى جۇراۋجۇرى دژەناگارى، خۇيان
خىستۇتەپالى، گە ھىسابىيەكان و كۈشت و بىرەكانى ئازىسىم گىرنىرىش
ئەۋانەمە. بە ھىر ھال ئىچە، لەو بىروايەدايە گە دەپى ئەرىستۇگراسىيەمكى
تازە بېئىرىتە ئاراۋە گە لە ھىموو كۆت و بەندەكانى ئاكار، خاكەپرايى،
جوامىرى و بەزەمى و رەحم بەدوربىت. ئەم ئەرىستۇگراسىيە نەبى
خاۋمنى ئاكارىكى سوۋكانە بىت و، نەك لە پۈۋى دىلۇسۇزى و دىلۇفانىيەۋە
بەلگۈۋ ۋەك ئامرازى "لەسەرتىبوون" و ھىرومەھا ۋەك شىتىك گە ئەتۋانېت
بىيخاتە خىزمەتى ئىرادى ئىختىيارى خۇيەۋە، چاۋى لىكەت.

قوتابخانە جۇراو جۇرمكانى كۆمە ئناسى

ئاسەوارمكانى ھېرىپىرت ئىسپىنسىر، لە روۋى زەمىنىيەۋە، دواھەمىن بەشى سىستەمەكانى سۇسىۋلۇزىيە، واتە ئەم سىستەمانەى كە ھەوليان ئەدا، ديارمەكۆمە لايەتتىيەكان لە روشكەيمكى گشتى و جىھانىيەۋە بىخەنە بىر باس و لىكۆلىنەۋە. تايەتمەندى ھاۋبەشى قوتابخانە جۇراو جۇرمكانى دواى ئىسپىنسىر، ئەمە بوو كە ھەر كاميان، بايەخيان بەيەككە لە لايەنە جۇراو جۇرمكانى ژيانى كۆمە لايەتى ئەداۋ، دواتر ئەم رەۋشە بە "سۇسىۋلۇزى ھۆكارمەكان" ناويانكى دەر كەرد.

"تىۋرى ھۆكارمەكان" و ھەروھەا، بەۋتەى يەككە لە مامۇستايان "تىۋرىيە تاك رەھمەندىيەكان" بەگشتى لايەتتىكى ھاۋبەشيان ھەيە و ئەو لايەنەش ئەۋمەيە كە ھەموويان رۈشكەيمكى دىنامىكىيان ھەيە. نامانچى ئەم تىۋريانە، بەزۋرى ئىستىدلالى گۇرپانكارىيە كۆمە لايەتتىيەكانە. ھەلەتە ئەم گۇرپانكارىيانە، زۆر ئاشكران و تەنانت قايىلى ژماردىنەش. بەلام ئەم ئاشكرابوۋنە، سەبارەت بە ھۆكارمەكانى ئەم گۇرپانكارىيانە كە شەلەۋون و تەنانت زۆربەى كات ناھانىيىن، راستى لەخۇ ناگىرەتو بە مەبەستى دەر كەردىيان، پېۋىستە رافە و لىكۆلىنەۋە لەسەر رووداۋمەكان بىكرەت.

بىگومان، داھىنەرانى ئەم تىۋريانە، ئاگاپەكى باشيان ھەيە سەبارەت بە ئالۋز بوۋنى ئەم ھۆكارانەى كە كارىگەرييان ھەيە لەسەر گۇرپانكارىيە كۆمە لايەتتىيەكان و. كەۋاتە باس لە سەرگىرنگايەتى و رانەم كارىگەريەكانى ھەر كام لەو ھۆكارانە ئەمەن. خالە ھاۋبەشەمەكانى ئەم تىۋرانە بىرەيتىيە لە:

۱- زياتر بە دواى ھۆكارى سەرەكىدا ئەمەگەين؛

2— بىدىمگەن نەمە قىپوۋى دەكەن كەھەندى مەسەلە، كارىگەرىيان لەسەر رۇلى نەم ھۆكەرەنە دانابىت. چوونكە نەۋىشتەى كە نەمپۇ بە ھۆكەرلىكى كارىگەر لە قەلەم دەرىت، رەنگە رۇزىكىتەر، بە ھۆى ھەندى بارودۇخ و رىكەوتەۋە، تەنھا رۇلى ھۆكەرلىكى پەلە دوۋەھەم بگىرپىت و رەنگە لە ھەمان كاتىشدا بىتوانىت پاش دواگەۋىتنىكى كەم تا زۇر دىرۇزخاينەن، بە ھۆى ھەندى كەش ۋەھەۋى تازەۋە، گىرنگاپەتى جارانى خۇى بە دەست بېنىتەۋە.

قوتابخانەى سىكۇلۇزىك

بەرچىستەترىن نۇپۇنەرى نەم قوتابخانەىە "گابرىل تىراد"ە (1843-1904). بىرپاى نەۋە، سىكۇلۇزى بەسەر بايۇلۇزىدا زالىۋە ھەروھە لەۋ باۋىرەدا بوۋ كەھۆى سەرەكى دىاردە كۆمەلەپەتتەيەكان، نەۋە رەۋتە زەپنىيە تاكەكەسىيانەن كە بىردەۋام دوۋبارە دەپتەۋە.

دوۋ مەسەلەى يەكجەر گىرنگى كۆمەلەپەتى بىرپىتىن لە، داھىنان، ۋەتە دىاردەپەكى تەۋاۋ تاكەكەسى كە تەكنىك و رىكخروۋە تازەكان نەھىنىتە ئاراۋە، ئەۋى تىران، لاساى كىرنەۋە، كە داھىنان لە رىكەى نەۋەۋە بىلادە دەپتەۋە.

ۋەك پىناسەپەك دەتۋانېن بىلىن، كۆمەلگا بىرپىتتە لە گىروۋپىك لە تاكەكانى مەۋۇ كەلاسەى يەگىدى ئەكەنەۋە. بە بىرۋپاى "تىراد" لاساى كىرنەۋە دوۋ جۇرى سەرەكى ھەپە: يەككىيان، لاساى كىرنەۋەى داپ و نەپتەكان لە نىۋان ۋەچەكاندا. ئەۋى تىران، لاساى كىرنەۋەى رىۋرەسم و داپ و نەپتەكان، لە نىۋان خەلكانى ھاۋچەرخى يەگىدى. بەگىشتى دواگەۋىتۋان لاساى پىشكەۋىتۋان ئەكەنەۋە، ۋەتە نىمە بە شىۋەپەكى ئۆتۈماتىك، لاساى نەۋە كۆمەلگانە ئەكەپنەۋە كە لاي نىمە چەپسىيەت و دەسەلاتىكى زىاتىريان ھەپە. تىراد، دوۋ جۇر لاساى كىرنەۋە دەپنىشان دەكات: يەككىيان كەلك ۋەرگىرتى كامىل و ھەمەلەپەنە لە "مۇدىل". نەۋى دىكەيان چى كىرنە شىكلىكى پىچەۋانەى نەۋەۋەى سەرەكى (لاساى كىرنەۋەى پىچەۋانە).

ئەمۇ، زېيانى كۆمەلگەكان بە دەرياچەيەك دەشوبەينىت كە دەيمە شەبۇل دەھاۋىت. (واتە لە جموجۇل و حەرەكتەدايە). ئەم شەبۇلانە زۆربەى كات، لەمەكتى ئەدەن و لە ئەنجامى ئەمۇ پەكداۋانەدا، پان لەگەل پەگىلى رىك ئەگەمۇن، پان لە دۆى پەك ئەمىن.

سىكۇلۇزى كۆمەلەيتى، بە بىروراي تەرك، سىكۇلۇزىيەكى نىۋان ھەزىيە (بىن الافكار) ياساكانى دەبى ئەمۇ پەرنىسەبە جۇراۋجۇرانە دەسنىشان بىكەن كە تاكەكان بە ئەنھايى، پان بە كۆمەل دزە ئەگەنە ناۋ پەگىلىيەمۇ و كارىگەرى لە سەرىمەكتى دادەنن.

بە گرىنگ و بىنەپەتى لە قەلەم دەنى دياردە سىكۇلۇزىيەكان، لە ناۋ زۆربەى سۇسىۋلۇگەكانى تەرى ۋەك، "ۋەگەن ۋەلنەر"⁵⁷، "ۋەلنەر مارك"⁵⁸ پەدا بەرچاۋ دەكمەۋىت. لە دىداگى ھەندىكىشەۋە، غەرىزەكان و خواستەنان، ھۆكەرى سەرىكى دياردە كۆمەلەيتىيەكان. شىۋە بىر كەرنەۋەى سۇسىۋلۇگە ئەمەرىكىيەكان ۋەك، "گەلەنگ"⁵⁹، "كۆلى"⁶⁰، "سەل"⁶¹ و، بە تاپەت "ماك دۇگان"⁶² پەش لەمۇ جۇرەيە.

لەكۆلەينەۋە لەسەر كۆمەلەنى خەلگىش، سەرنجى زۆربەى ھەزەمەندەنى بەلەى خۇندا رەكشەۋە. زۆربەى ئەمۇ كەسانەى كە تا ئىستا ناۋمان بىرەن، لەمۇ بىرۋەسەندەن كە ناتۋەنرى، يە سەرجەم بەشە جۇراۋجۇرەكانى كۆمەلەنىك بلىنن "كۆمەل"، بەلگەۋ "كۆمەل" لە رەستىدا جۇرە "پەكە" پەكى سىكۇلۇزىكى جىاۋز لە رۇحىيە تاكەكەسەبەكانە، لەكۆلەينەۋەگەلى باس كەراۋ، زىاتەر لەسەر ھەندى دياردەدا ئەنجام دەرۋە ۋەك، خۇپىشانەنە ناۋاسەبەكانى كۆمەلەنى خەلەك، تۈندۈتەزى، جىنۇسەيد، قەلەچۇكرەن، شۇرەش و ..... كە ئەمۇ دەرنەجامە رەش بىنانەى لى كەۋتۈتەۋە كە ھەمىشە كۆمەلەنى خەلەك بە كۆر، تۈندەرەۋ، پان جىنەپەتكار ئەناسىنن. ھەلەمەتە ئەمە داۋەرىيەكى سەرى و كەينەتۇزانەيە، چۈنكە لە بەرانەبەر ھەر شۇرەش، پان خۇپىشانەنىكى تۈندەرەۋەنە⁶³دا، دەتۋانن ھەزەران "كۆمەل"ى سارام و كۆتەپەلەش بەدىبەكەن.

دەتوانىن قوتابخانە ئەلمانىيەكانى "ھىريارت"، "لازلروس"، "ئىشنىتان" و ھەروەھا لىنكۆلىنەموكانى "گوستاۋ لۇبۇن"، "فۆلىيە"، "گىسرلىنگ"، "ئالى ھور"، "مادلرھاگا" ... كە لە سەربىناغى سىكۆلۇزى گەلان پراۋەستاۋن، بە قوتابخانەگەلى پىكۆلۇزىك لە قەلەم بىدىن.

قوتابخانە سىكانالىتەكانى "فرۆيد"، "پوونگ" و "ئادلىر" پىش رۆللىكى گىرنگىيان گىپراۋە لە سۆسىۋلۇزى سىكۆلۇزىكدا. ئەم قوتابخانانە، ھەندى ئىستىدلالىيان ھەيە لەمەر كارىگەرگەلىكى بە گىشتى "خودناگا" و تى پىك. ئەم ھۆكارانەش كە لىكۆلىنەموھيان لەسەر ئەگەن، زىاتىر بىرەتەن لە باروبۇخى كۆمەلگا و لەگەل ئەمۇشدا وپراى ئەم رەنگدانەۋە و پىكادانەى كە ھەلقولۇى زۇر و گوشارە كۆمەلايەتتەيەكانن، بەرھۆكارمەكانىشىيان دەس نىشان دەكەن.

قوتابخانەى مەكلىزم و بايۋلۇزى

ئەتوانىن ئەم ناۋانە لەسەر ئەم قوتابخانە تەۋاۋ بىگۇرەنە (مەتغىر) دىبىنىن كە، بە دەست پىكرەن بە دىدگاگەلىكى جىياۋزەۋە، بە ھەندى دەرەنجام كۆتاپىيان پىدەت كە ھىچ بىرورپەمكى فىنالىستى و ھەروەھا ھىچ جۇرە باۋەپىكىيان ئىدەنىيە سەبارەت بە ئەگەرى ۋەرگۇرەنى مەۋفەيەتتى.

لە ئىرنەۋى نوپۇخولۇى و بە ئىلھام ۋەرگەرتەن لە زانستەكانى فەيزىك و بىۋلۇزىك، دەتوانىن فائالىزىمى تارىك و تەسلىم خەۋزانەى ئىپتى خەلقوون و ھۇبىس بەدى بىكەن.

دستەى بەكەمى ئەم گروۋپە، ئەم كەسانەن كە بوۋنى ھەموو جۇرە تەقەبىرىك بەمەبەستى رەنمايى كىرنى دىھەى مەۋفە بەرەو پىشكەۋتن و سەرگەۋتنى، رەت دەكەنەۋە و لەم روۋەۋە لە ھەزەمەندەنى سەدەى ھەزەمەم بە تاپەت "دەكارەت"، "ئىسپىنۇزا"، "گروۋلىۋس"، "مەلرەش"، "ھۇبىس"، "لاپە نەتەز" و تەنەنەت "بىل" ئەچەن. چەۋنكە ئەم ھەزەمەندەش دىۋەتتى ھەموو جۇرە فىنالىزم و مۇرالىزمىكىيان دەكرە كە لە سەدەكانى دوتەر گىرنگىيان پىدرا.

لە رونگەى سۆسیۆلۆگەکانى وەكە "پارتۆ"⁶⁴ و گارى⁶⁵ دا، کۆمەلگا بریتىيە لە سیستمىكى ھاوسەنگىگە کە لە ھەموو بۆلە مادى و رۆحىيەکانى خۆیدا، پێرھەى لە یاساى "بى جەموجۆلى" دەکات. ھەر بەم ھۆیەمە "زەرورەت"، پان حەقیقەتى رەھا ھىچ مانایەکی نییە. بە برھەى ئەوان، دەبى دوو جەمكى "بگۆر" و "کرە" لە جێى ھۆکار و بەرھۆکار دابەرنێت، چوونکە دھاردەکان، واپەستەییەکی ھاوبەشیان ھەبە. ھەروەھا ھاوسەنگیە کۆمەلەپەتەییەکان – بە ھۆى ئەو رووداوەى کە رەنگە قابیلی پێشبینى کردن نەبەن و پان تەنانت بە ھەلکەوت رووبەدەن و لەگەن نەموشدا ھەلقولای گۆرانکارییە جوراوجۆرەکان بن، ھىچ جۆرە فینالیتەمەکی باش یا خراپیان تیانەبێت – تێک دەچن.

پارتۆ و قوتابخانەکەى

نیکۆنۆمىستە سەرمەتایەکان یان وەك، "گەلى" بیۆلۆژیست، پان وەك ئادام ئسمیت فەیلەسووف بوون و بە پێچەوانەى مارکس و پارتۆ، لە ئابورییەمە دەستیان پێکرد و دواى چوونە ناو سۆسیۆلۆژییەمە و نەم دوو زانستەیان بە تەواوەتى تێکەلى یەکدى کرد. پارتۆ، "والراس" و "گۆرتۆ" لە بناغەدانەرانى ئابوورى ماتماتیک بوو پارتۆ ئەبویست میتۆدە رافەکارییەکانى ماتماتیک بخاتە ناو سۆسیۆلۆژییەمە.

ئەتوانین بڵێین تا سەردەمى پارتۆ، ھەموو سۆسیۆلۆگەکان، نەمچە باوەڕپێکیان بە عێزەن ھەبوو. ھەموویان گەم تا زۆر باوەڕیان ھەبوو بە خواستى سەھامگرتوى بنەمەتى و ھەروەھا ئامانجێک گە مرۆف سەرمەى ھەموو وێرانییەکان، ھەول ئەدات پێی بگات. زۆر بەشیان، لە پێنسانس بەدواوە باوەڕیان بە جۆرە گۆرانى گەم تازۆر، حەمى ھەبوو، ھەندێکیان لە ژێر ناوى گەشەسەندنى روولە زیادبوونى شارستانیەت و ھەندێکیان بە ئاشکرا لە پێگەى تیۆرەکانیانەمە سەبارەت بە پێشکەوتنى مرۆف، ئەو بابەتەى سەرمەیان بەیان ئەکرد.

لە لایەکی ترمو، سۆسیۆلۆژی ھەولی ئەدا، بېیتە خالی بەرانبەری مێژوێ "گێڕانەوێ" یەکانی مێژوونووسان. مێژوونووسان، ھەمیشە لە ژێر کاریگەری رووداوێ پەر جەنجال و تراژیک و تیاترالماندا بوون و ھەمیشە گێڕانەوێ بشتوی گەل و کارساتەکانیان لە سەر وێ بابەتەکانی ترمو دادەنا. بەلام سۆسیۆلۆگەکان، بە پێچەوانەو، وایان پیشان داوێ گە رووداوگەلی ناویراو، شتانیکی لاومگی و بێ باوەخن چوونکە رووداوێ تەواو سەرنج راگێشەکانی مێژوو، لە دیدی ئەوانەو، تەنھا گۆڕانیکی گە لە ناو سیستەمەکان، شتووی ژیان، زانیاری، بیروباوەرو رێکخراوە کۆمەڵایەتیەکانی گەلانداتۆتە ئاراو. سیستەمە گەورە سۆسیۆلۆژیکیەکانیش، ھەمیشە ھەولی ئەمویان داوێ گە لە مانای ھەر ئەو گۆڕانکارییانە تێگەن، بەلام ئەم لێکۆلینەوانە، دەست ئەگەن بە پاساوھێنانەو، ئەو سیستەمانە بە خەپالی ئەوێ گە مانای گشتی گۆڕانی کۆمەڵگایان دۆزیوتەو، بۆ داکوکی کردن لە بیروپراکەکانیان، پەشتیان بە بەلگە مێژووییەکانەو بەستوو.

ھەر ئەم داگەرانە، لە ناو تیۆری ھۆکارمانیشدا دەبینرێت. ھەر گام لەوانە، بێ لەسەر ئەمفەزلییەتی "ھۆکاری خود" دانەگرن و بۆ سەلماندنی تێزەمان، پێرسیتێک لە رووداوێکان نامادە ئەگەن. پارتۆ، بۆ خۆپاراستن لەم مەسەلە، سەرما ئەو باوەردا بوو گە ھەموو کۆمەڵگایەکی بێتییە لە "سیستەمی ھاوسەنگ" لە نیوان ھێزە جۆراوجۆرەکاندا، تا ئەوگاتە درێژە دەگێشێت گە بە ھۆی پێوێندی نیوان ئەم ھێزانەو ھاوسەنگی بۆدایین بکەرێت.

پاشان، پارتۆ ئەمویست ھێزانوایروەکان پخاتە بەر رافە و لێکۆلینەو. ھەندێک لەو ھێزانە ئابوورین و گەواتە لەدەروەمی بازەمی سۆسیۆلۆژیدان. سەبارەت بە ھێزەکانی تریش، پارتۆ بەمەبەستی دۆزینەوێ گرنگترینیان، ھەول ئەدات ئەو بەشە بەنەرمتی و سەقامگرتوو بەدۆزیتەو گە لە پەشت گۆڕانکارییەکان و خۆپیشاندانە جۆراوجۆرەکانیاندا بە ھۆی شیکردنەو، جیا دەکەرنەو دەسەنیشان دەکەرن.

گۆرانی كۆمەلگاكان گرىندراوۋە بە رادى ئەم ھېزە جۇراو جۇرانەو، بەلام ئەم رادىمەشى رەنگە بگۆرپىت و شىۋمگەلىكى تازى ھاوسەنگ و زۇربەى كات چاۋمروان نەكراۋ، بەئىنئە ئاراۋە. كەۋتە، بە ھىچ شىۋمەك ناتولنن بانگەشى ئەو بەمەن كە گورانكارىيە كۆمەلەپتىيەكان ھابىلى پىشېنى گردنن.

باۋمېرگەلىكى رەش بىنانە كە بەتموۋەتى نوپنەرى رۇھى دۇپەتە كەرنەى ئەم بوۋن، ھەرچىزاتەر جىاۋازى بىروپاكانى لەگەل تىزە كلاسىكەكان ئاشكرا دەكا. پارتۇ رەخنە لەۋكەسانە دىگىرى كە قەسە لەسەر پىشكەۋەتى ھەتايى و تەنانت نىمۇكراسى ئەكەن و، ھەروھە دىمەۋىت بە ھۇى ھەندى بەلگەى دۇبەمگەۋە، ئەۋانەى كە باۋمېران بە پىشكەۋەتى ئاكارى ھەمە، ھەناعت پىچكات كە مروڤ لەبەرنەۋى كە بوۋنەۋەرنى كە بە تەۋاۋەنى نىازمەندەۋ ھەروھە لە نىۋان ھەندى پەرنەسىپى تەنانت بوۋچىشدا قەتەس ماۋە، كەۋتە، خورافات تىانەچوۋە، بەلگەۋ جىنگاى نەگۆرپىت. پارتۇ، كە بىروپاكانى ۋەك ئەۋانەى قۇرۇد وان. لىكۆلنەۋە لەسەر "نامى والانىس"⁶⁶ى خواستەكان ئەكات و بۇ تەۋونە، ئەۋە دەسنىشان دەكا كە سىكەس خاۋازى رەبەران و دەسەلاتداران رەنگە بە ھەندى مەسەلەى ۋەك داۋىن پەسى، پان خۇ بە پاك نىشان دان و ھەندى توندوتىزى كۆتايى پىپىت. پارتۇ، سەرەپاى لاپەنى مەكانىكى بەلگەكانى، گىرنگىيەكى زۇر بۇ جىاۋازى تاكەكان، قاپل بوۋە و ئەم جىاۋازىيانەشى پۇلنن دىگىرد و پىۋى ۋابوۋ كە تاكەكان لە روۋى كۆمەلەپتىيەۋە ناپەكسانن. ئەم پۇلنن كىرنە، بىرپىيە لە دىاردەى "گۈستەۋەى ھەلگەۋتەۋەكان"، ۋەتە جىگۇرگى كىرنە داپەى تاكە بەھەردارەكان، لە جىنەكانى خاۋرەۋە بۇ جىنەبالاكان. جۇنەپەى بەدى ھاتى مەسەلەى گۈستەۋەى ھەلگەۋتەۋەكان، پەككە لەۋ لاپەنە تاپەتەنەى كە جىاۋازى گروپەكانى كۆمەلگا بە باشترىن شىۋە دەسنىشان ئەكات.

"م.س.جەنى"⁶⁷ بە دىژنەپىدانى ئەندىشەكانى پارتۇ، بە شىۋمەكى زانستى، ئاكام گەلى بگۇرپى ھەلپەزودلەبەزى ھاۋسەنگىيە كۆمەلەپتىيەكانى،

بە تايىمەت لە بولرى ئابوورىدا خستۆتەمىر لىكۆلىنەموو لەو بىروايە داپە كە
 ھەندى لەو ھەلىمەزو داپەزانە (نوسانات) ئاكامگەلىكى كاتى، پان
 بىر تەسكىيان ھەم، ھەندىكىشيان گۆرپانكارىگەلىكى گرنگ و بىر مەتبىيان
 لىئەكەوتەموو سەرەنجام ھەندىكى ترپان، دەبنە ھۆى شيواندىنى
 ھاوسەنگىيەكانى پيشوو و تەنانت دەبنە ھۆى شۆرشىكى توندو بە ھۆى
 نەم شۆرشەو، سىستىمىكى ھاوسەنگ و ھەروەھا پىئوھەندىگەلىكى تازەى
 كۆمەلايمى ھىدى ھىدى سەرھەلەدات. نەم رەوتانە بە ھىچ شىئومىيەك
 پىشېبىنى ناكىرپىن و پىئوھەندىگەلىكى تازەى ھىزە كۆمەلايمىيەكان، زۆربەى
 كات، لە رووداوە كەم بايەخ و بەھەلگەوتەكانى قۇناغە قەھرانىيەكانەو
 سەرھەلەمدەن.

تيزە رەگەزىيەكان و ھەلپزاردنى رەگەز

لايمىنى گشتى نەم تيزانە، جۆرىك ھاتالىزم و نەرىستۆكراتىكە. لە
 دىلگەى نەم تيزانەو، جىياوازى شارستانىيەت و ھىزى گرووپە جۇراوجۆرە
 ئىنسانىيەكان، گرپدراو بە بەھرە زگماكىيەكانى ھەر رەگەزىكەو. كەواتە
 ھەر رەگەزىك بۇ پەلو پايمەك ھەلپزەردراو كە ھەتتەن دەبى پىيىگات.
 نەم تيزە، بە شىئومگەلىكى جۇراوجۆر، تا رادىيەك لە ناو ھەموو
 كۆمەلگە دىزىنەكاندا بەرجاو دىكەوئ. لە قۇناغى خىلايمەتدا، ھەموو
 ئەندامانى خىل، بە ھۆى پىئوھەندىگەلىكى بىنەمالىيەو خۇيان بەوايەستەى
 بەكترى ئەزانن و لەو بىروايەدان كە بە ھۆى باوكىكەو كە بىناغەدانەرى
 "سپتە" پان، پان ئازەلىك كە دەپەرستىن، پان تەنانت بەھۆى خولەكەو
 خولقېنراون و رەگەزىكانىتر وەك رەگەزى ناھاك، بىدېن پان خوارتر لە
 ھەلەم ئەدەن و سووكايمەتبىيان پىدەكەن. بەلام ھەركات بولرېرەخسەيت و
 گرووپىكى بچووك، پان خىللىك، پان دىغىشتووانى ولاتىك ژمارەيان رووى لە
 زىادبوون كىرد، لايمىنگرانى نەم تيزانە، رووبەرپووى جىياوازىگەلىكى زمانى،
 مەزھەبى، شارستانى و رەگەزى دەبنەو. پۇنانىيەكانىش، لە كاتىكدا كە لە
 نىوان خۇيان و گەلە دواكەوتوومكانى دىكە جىياوازى ھايىل دەبن. رووبەرپووى

ئەمۇ جىياۋزىيە ناخۇيىيە دەپنەمۇ، سەرەپى ھەمۇ ئەمۇ مەسەلە، جىيى يەكەن بەم ئەفسانەمۇ ۋەھادار مانەمۇ ۋ ھەنۇكەش خۇيان بە مىنلانى "ھان" يان مىنلانى "سەدبەنەمالە" دەزان.

لەرەمۇتى سەمدى نۆزدەھەمىشدا، چۇنەيتىيە شىروۋىيەكان، لەگەل تىزە رەگەزىيەكاندا تەبەبۇون. تا ئەمۇ سەردەمە جىيەن، بە ھەندى شارسىتانيەمى گەمۇرە، گە ھەمۇويان ھىندە يەگدى خاۋەنى پەشەسازى بوون، دابەش دەگرا، ئەمۇ شارسىتانيەتەنە، لە روۋى مەزھەمى، ئاكارى ۋ ھەرمەنگىيە ۋە سىۋوگەيتىيان بە يەگەرى دەگەرد ۋ بۇ تەمۇنە جىيەن، ژاپۇن، دىيەي مەسنىيەت ۋ دىيەي نىسلا، يەگەرتىيان بە ۋەھشى ۋ كەفر لە قەلەم ئەمۇ.

لەسەمدى نۆزدەھەمەدا، شارسىتانيەمى ئەورۇپا، سەر كەۋتەنكى گەمۇرە بەدەست ھىنا؛ لەكەتەكە كە ھاۋچەرخەكانى لوى پەنرەھەم، بە شىۋەيەكى ئاسا، پاشاى عوسمانىيان بە "بەھىزەن سولتانى جىيەن" ئاۋدەر ئەگەرد. سالى 1760 ز نىمەراتوۋرى تۈرك، "لەگىيەلەندەبوو، جىيەن دەرەھەتەكى تەكشەكە بوو كە پاشامەكانى لە لايەن ئەۋەتى تەرەھ دابەش دەگرا بە تالان ئەمەردا. نىمەراتوۋرى ژاپۇنىش، زىاتەر ۋەك تەختەمۇ ئۇيەتەر ۋەبوو. لە خۇبايەن تەن شارسىتانيەتەكان، بە شىۋەيەكى خاكەرايەن روۋيان لە ھوتابەھەمۇ خۇرناۋا دەگەرد. بە كۈرتى، سەمەيەك دۈي "پەتەرى مەزەن" ھەمۇ ۋەلاتانى جىيەن، پەرمۇيەن لەمۇ دەگەرد ۋ بە رەنگە ئەمۇ دەچوون.

ھەلەتە ئەمۇ بارۇدۇخە بە تەۋەمۇتى لە ئاۋ تىزە جۇراۋجۇرەكاندا رەنگە ئەدەپەمۇ. ھەر بەم ھۇيەمۇ، سەرمەتە تىۋرى زاماناسى كە گەنگەيەكى تەبەمى ئەمۇ بە زامەن ھىندە ئەورۇپا يەكان ۋ ھەرومە ئەمۇ گەلە سەركەۋتەنەكى كە بەمۇ زامانە ئەپەيەن. پاشان تىۋرى "گۇبەنۇ" سەبەرت بە نەپەكەسەن رەگەزەكانى مەۋە ھاتە ئاراۋە.

بە بىرۋەي گۇبەنۇ، ھۇكارى سەرمەكى بىشكەمۇتەن، پان ھەلەۋەشەمۇ ھەر كۆمەلگەپەك، ھۇكارى رەگەزىيەمۇ روۋخان ۋ ھەلەۋەشەمۇ ھەر گەلەكە لەمەر

نومبە بە پىڭكەتە رەڭزىيەكەي بەھۆي تىڭمەن بوونى خوينەمە گۆردراۋە. لە لايىكى ترمە گۆيىنۇ، رەڭزەمەن، بە دوۋىيەشى "پەست" و "بالا" دا بەش ئەمەت و لەم بېرۋايەدەيە كە زۆرىيە رەڭزەمەن، ھەرگىز تۈنەي بە شارسەننى بوونىيان نىيە. چوونكە ھەندىكىيان، لە ئاۋچەگەلىڭدا دەۋىن كە سەمەراي خۇش ئاۋوھەوا بوونىيان، ھېشتا لە ھۇئاغى سەمەرايىدا ماۋنەتمە. بە بېرۋاي ئەمە، سەمەزى مەۋە، واتە سې، زەرد و پەش، سەمەراۋە گەلى جۇراۋجۇر و لىكجۈدەيان ھەيە و بە ئاچارەش ھەندى تايىمەتمەندى سەمەگرتۈي سىڭۈلۈزىكىيان ھەيە كە تەنە تىڭمەن بوونى خوينەمە دەتۈننى بېلانگۇرەت. گۆيىنۇ دۇي تىڭمەن بوونى رەڭزىيە، بە تايىمەت لەمەن ئەمەي كە پەيۋايە تىڭمەن بوون، بەمەرى داھىنەن و رەسەنەمەي رەڭزى سې — كە شارسەننىيەتى مۇدەرنى ھېناۋەتە ئاراۋە — لە ئاۋ دەيا و لە ئاكامدا يەكەسەننى (يەنەخەت) و چاڭگىتى و نىمەتەزەمەننى لى دەسەننىيەتمە. لەم ھالەتەدا، "ھەمەو نىنسانەمەن لە رۈي جەستەو تايىمەتمەندىيەكەن و ھەرومە ئاگەرەمە ۋەك پۇلىنەزىيەكەن يەكەست نەمەن".

تېۋرەمەننى گۆيىنۇ زىنەپەرى گەلىكى زۆرىيان تياكراۋ دواتر، لە رېزى تېۋرەكەنەمە چوونە دەرمەمە كەۋتە رېزى تېزە سىياسىيەكەنەمە لە ئاكامدا، جېھەنەن غەلەتەننى خوينەمە كەرد و پېشەيەنەيەكەي "ۋەشەر دۈلەپۇز" خوينەكەرى گۆيىنۇ ھېناپەدى كە دەپكەت: "دە، بېست سەن دواتر، مەۋنەنە كەس لە خەلگى، بەھۆي ئاڭۇكىيەكى بېچۈك لە مېشكىيەنەدا، يەكەرى كۈشت و بېدەكەن". نەم پېشەيەنە لە سالى 1900 دا نىنسانى دەھىنەنە پىكەنەن، يەلەم...

ھەندى كەسەش، رادەگەلىكى دىارەكراۋيان بۇ دەسەنەش كەردنى رەڭزە جۇراۋجۇرەكەن پېشەنەيە كەرد. بۇ نەمەنە، دابەش كەردنە بە ئاۋبەنەكەي ئاڭەكەننى مەۋە بە "دۈلىكۇسەل" ⁶⁸ و "بەشە سەل" ⁶⁹ تا نەم سەردەمە بايەخەننى زۆرى ھەمەو. (دۈلىكۇسەلەكەن جگە لە رەڭزى باكوورى، بە تايىمەت لە ئاۋ رەڭزى رەش پېستەكەنەدا، بەرەدەيەكى زۆر بوونىيان ھەيە).

باشان زامرىمەك لە تيۋرىمەكانى ھەلبۇزاردنى رەگەز ھاتنە ئاراۋە. ئەم تيۋرەنە، بە ئىلھام وەرگرتن لە "داروۋىنىزم"، گىرنگىيەكى زۇر بۇ ھۆكارى بۇماۋە (ورائىت) قايىل بوون. لاپوۋ بە توندى ھېرشى دەكرەسىمەر بېشكەوتنە ئاكارىيەكان و دەيگوت: "لە كۆمەلگاي مۇدىرنەدا، ئەبىتە ھۇي ئاسانتر بوونى ژىمانى ئىنسانە كەمھىزەگان و زاۋىزىكرەنى رەگەزە پەستەكان" ھەرومەھا بە ھەلبۇزاردنىكى نىگەنىشى كۆمەلەيەتى لە قەلەم ئەدا كە ئەبىتە ھۇي ھەلومشانموى پەگجارى.

بەپىچەوانمە "ئاموون"⁷⁰ بە دەست پىكرەن لەمۇ دىدگايەمە سەبەرت بە پۆلەين كەردنى كۆمەلەيەتى، تيۋرىكى گەش بېنانەي سازكرد. بەوتەي ئەو. رىنكخراۋە كۆمەلەيەتتەيەكان، ھەر لەسەردەمى منالى و قوتابخانەمە ۋەك "لەمپەر" وان لەبەردەم بىلىياقتەيەكاندا و يوار دەپەرەخسىن بۇ بېشكەۋىنى ئەمۇ كەسانەي كە بەھرەي زياتريان ھەيە. باشان ئەندامانى ھەر كۆمەلگايەك بە پىچەمەرەكانيان دابەش دەكا.

بەلام "سورۇگىن"⁸⁰ دەلى: بەمەبەستى گەشتن بەمۇ ئامانجەي سەرمەۋە، ئەبى رىنكخراۋە كۆمەلەيەتتەيەكانىش لەبارىن و دۇخى پىنويستيان ھەبىت. چوونكە باۋىرەمەندى بە تايەبەتمەندىيە بۇماۋىيەكان، بە تەۋاۋەتى دزەبەتى ھەيە لەگەل ئەم جۇرە ھەلبۇزاردنى رەگەزەدا، كەۋاتە لەم روومەۋە، سىستىمى سەندىكايى، كە لە جۇرى خۇيدا باشتىن تىزى سۆسيۇلۇزىيە كە لەسەر بىنەماي پەرنەسىبى "بۇماۋە" دامەزرايىت، تەمنا ۋەك "ھۆكارى راۋەستان" بوۋە ھىچىتر.

تيۋرە رەگەزىيەكان، دۇي ئۇمانىزم و ئايدىيالىزم. ئەم تيۋرىانە سەبەرت بە ناۋىكچوونى كەلتوورى و كۆمەلەيەتى گەلانى جۇرلۇجۇر، كەلگيان لەتىزەكانى "ھېرەر" وەرگرت و ئەمۇ جىياۋازىيانمەيان گۆرى بەمۇ جىياۋازىيە جەستەيەنەي كە ھېرەر پەشتى پىۋە ئەبەستىن. بە پىس تيۋورىگەلى ناۋىراۋ، مەۋۇ داگىر كراۋى زىنجىرە قاتالىتەگەلەكە و تەمنا دوو رىگاي لەبەر دەمدايە، واتە، پا دەبىن لە ترسى تىكەل بوونى رەگەز،

مەسەلەي نايەكەستى و ھەلبىزاردنى رەگەز درىزە پىن بىدات و پەرى
پىن بىدات، يان لە پەرانپەر نەم تىكەن بوونەدا چۆك دايدات و دوچارى
ھەلو شانەموو رووخانىكى حەتمى بىيىت كە بۇشى قەربوونا كرىنەمە.

لە ئاكامدا "گالتۇن"⁷²، بە رافەكارى و تىزپان گەلى ھىمانەمە، ھەندى
دەرنجاسى بەگشتى جىياواز و لە ھەمان كاتىشدا تەمومزاوى بەدەست ھىنا.
بە پىروپى نەم، نەم پەرانەي كە لە دواھەمىن لىكۆلىنەمەدا، دەپنە ھۆى
دروست بوونى زىجىرە پەلوپايە كۆمەلەيتىيەكان، بە پىنى "پاساى
نەگەرەكان" (قانون احتمالات) ماتماتىك، لە نىوان ھەموو نەندامانى
گرووپىندا داپەش كراو. بەلام "بۇماو" ش لە حىياتى نەمەي كە ھۆكارىكى
خۇلەينەرى "جىياوازي" بىيىت، واتە، درىزە بەو تاپەتمەندىيانە بىدات كە
بەدەستى ھىناون، بە پىچەموانەمە، دەپنە ھۆى سەرھەلدانى ھەندى
گرووپى مام ناوەندى و پەلوخوارى كۆمەلەيتى. تەنانت نەوانەش كە ناۋەل
بەخىودەكەن و داروپنىش نىلھامى لە كارەكانىيان وەرئەگرت، بە زووترىن
كات دەركىيان بەمە كرىبوو كە ھەلبىزاردنى رەگەزىش، رادەپەكى دىپارىكراوى
ھەپە. بۇ نەمۇنە، بە ھۆى ھەندى تىكەن كرىنى تاپەتمەمە، دەتوانىن
مەركىزى دروست بىكىن كە سەرى بچووك بىيىت بەلام نەم ھەلبىزاردنە لە
رادەپەكى دىپارىكراو رادەگىرەت و بەدلىنەپەمە نىدى ناتوانىن مەرى
بىسەر بەيىنە نارو.

پەكىكى تر لە لاپەنە تاپەتمەكانى تىۋرىە رەگەزپەكان و ھەلبىزاردنى
رەگەز، نەم باپەخ و نەرزەشەپە كە نەم تىۋرىانە بۇ مەملانى توندىكان
بەگشتى و جىنگ بە تاپەتمى قاپلن. لىزەدا بەرلە ھەموو شتىك، پەشت بە
بەلگەكانى "ناۋەل ناسى" پەمە دەپەستىن، بۇ نەمۇنە، مشكى ئاسپاى ھىدى
ھىدى، رەقەپە نەوروپاىيەكەي خۇى لە ناودەپا، يان مېروولە بەھىزەكان
بە كرىمەكانىيان مېروولە كەم ھىزەكانى تر لە ناودەپەن و....

لە راستىدا، شوبھاندنى مەملانى كۆمەلەيتىيە مۇدىرنەكان بە جىھانى
ناۋەلان، كارىكى سووك و نەشپاۋە. نەمەزۇ، بە ھەمان رىزە كە كۆمەلەكان،

بەرفراوانتر و عاقل تر دەبن و دابەش کردنى كەشەش رۇزبەرۇز
 بەرمەسىنىت، ھۆكەرە رەڭخرايىمەكانىش؛ واتە ھاوگارى و ھارىكارى،
 تەنانت لە كاتى جەنگدا گەنگىيەكى زياتر پەيدا دەكەن؛ لە ناو خىلە
 سەرتاپەمەكانىشدا، ھەر لە قۇناغى كشت و كالىدا، لە جىياتى كوشتارى بە
 كۆمەلى بىن دەستەكانيان، بە پىچەوانمەو جۆرە كۆپلەدارىيەكى
 ئىنەكەمەنتەو (واتە جۆرە ھاوگارىيەك — ئەگەرچى ھاوگارىيەكى ھىندە
 دىلخوز نەبوو!!)

سەبارەت بە ئاكامە گەشتىيەكانى جەنگىش، ھەمان ئالۇزىتى و زۆربەى
 كات دۆلەتپانەش لە ئارادان. بۆ نموونە، ھەندى جارى ھەمەرى جەماوەرى
 سەركەمەتووان، بە تاپەت لە ناو ئەو نەتمەوانەى كە ھەمەزى و رەدووخستى
 زان تاپاندا باويو، لە ھەمەرى ژۆردەستەكان زياتر نەبوو و، لە ئاكامدا،
 تەكەن بوونى رەگەزى، بە شۆمەمەكى بەرفراوان رووى ئەدا. ھەندى جارەش
 لەناو ئارستانىيەتەكانىتردا بە پىچەوانمەو، ژۆردەستەكان كە بە جىنى
 پەلەخووزى كۆمەلگا لە قەلەم دەدران و رەدى زاوژى كەرنىشيان زياتر بوو،
 و رەدەمەردە، جىنى چىنى دەستەلەداريان — كە بە پىنى دابونەرىتەكانيان زياتر
 لە ژىنەكان نەدەھىناو كەواتە مەنەشيان كەم دەبوو، ھەر بەو ھۆدەشەو
 زامەريان كەمتر نەبوو — دەگەتەو.

قوتابخانەكانى كۆمەلە ناسى و رەگەزنامى

"تووسىلەد" و "ويكۆ"، بۆ ئەكەم جارى لە رووى زانستىيەو گەنگەيەتى
 لىكۆلەينەو لەسەر خىلە سەرتاپەمەكانيان لەروانگەى زانستەكانەو سەلماند.
 لەسەدى ھەشەدە و ھەژدەھەمدا، بەيان کردنى گەشتەكان و ویناگردنى
 ئاكارى نەتەو دوورە دەستەكان، بە تەواوەتى پەردى سەند. سەرتا، لە
 چاخەكانى ناوچەستەو تا سەدى نۆزدەھەم، بە رەق و كەنەو قەسە لەسەر
 خىلە سەرتاپەمەكانى ئەفرىقا و ئەمەرىكاو ئۇقرايىنەسىيە دەكرا. پاشان لە
 سەدى ھەژدەھەمدا، بەرپرچى ئەو مەسەلەيە درەھەمەو ئەفسانەى
 "دەھشى پاش" كە "بەردان دوست پەر"، "زان ڤاك رۇس"، و "شاتۆ
 بەرەن" وینايان ئەكرد، گەنگەيەكى زۆرى پەردا.

له سەمەدی نۆزەدهەمدا، وێناکردنی عەینی کۆمەڵسگا سەرمتایەکان دەستی پێکرد. وەردەورە جوۆری رێکخراوەکان و سیستمی خێلایەتی و بێنامەیی دەستی پێکرد و ھەروەھا بەلگەگەلی جوۆراو جوۆری سەبارەت بە پێوەندیەکانی نیوان ئەندامانی بێنامە و خوشک و براو مەسەلە سینکسییە قەدەغەکراوەکان دۆزراوە و سەرچاوەی مەسەلە قەدەغەکراوەکان و شتومەکە پەرۆزەکان (تابۆ) ناسکراو.

باشان، دەرکیان بە وێکچوونی نیوان خێلە سەرمتایەکان و گەلانی سەرمتاگانی مێزوو کرد و "ماسگری 73" ش، وێکچوونی نیوان پەرنسیبگەلی کۆمەڵایەتی "بەرپرەر 74" ھەکان و پەرنسیبە کۆمەڵایەتیەکانی بەرپرەرەکانی سیتە سەرمتایەکانی پۆنانی دەس نیشان کرد. بە تاپەست "جیمز ھارلەر 75" بەلگەگەلیکی زۆری خستە ڕوو سەبارەت بەمۆی کە ھەندێ لە ئەفسانەو رێکخراوەکی خێلە سەرمتایەکان، ھێدی ھێدی گۆڕان و بوونەتە مۆلکی گەلانی تەواو شارستانی.

بەلام نیستدلالەکانی "ھارلەر" ھەموویان سەبارەت بوون بە پەکرەوتی مکانیزمی فکری ھەموو تاکەکانی مەوۆ. لە کاتیکیدا بە پێچەوانەو، لە روانگە "ل.لوی برۆل 76" دا شیوە بیرکردنەوی خێلە سەرمتایەکان ھەرگیز وەک ئەوێ نێمە نییە و ئەک تەنھا برۆباوێرو روانگەکانیان لەگەڵ ئەوێ نێمە جیاوازییان ھەیە، بەلکوو شیوەی نیستدلال و لۆژیکیشیان جوۆریکی ترە.

ھەروەھا، فۆلکلۆریش بە زووترین کات کەوتە ریزی لێکۆڵینەو و ئەمۆلۆژیکەکانەو. رۆلی سەرەکی فۆلکلۆر ئەوێە کە باشماوی شیوە بیرکردنەوی سەرمتای، دەخاتە ناو جەماوەری شارستانیەو.

گەپێ ئەوێ کۆمەڵەناسی ئایلیالیستی

ئەم گەپێ ئەوێ زیاتر لایەنی دینامیکی ھەیە. بەبەرپراوی "فۆلکیە"، خواستەکانی نێمە، ئایلیاگەلیکی چالاک ئەھیننیتەناراو کە دەرەنگ ھا زوو، کاریگەری لەسەر واقعیەت دادەنێن و لە گۆڕینی بارودۆخی نیستای

جيهاندا بەشدارى دىمەن. لە لايەكەمە ماركسش بۇ ئەۋستەي كەخۇي بە
 "ھۆكارى سۆيۈكتىف" ئاۋدېرى ئەكات، رۇئىكى گىرنگ ھايىل دەبىت و
 بېيۋوبو ئەگەر ئاگاپىمان لەسەر شتە دۇبەكەكان (أضداد) و ھەرومەھا
 ھەندىرەوتى زىنبار ھەبىت، دىتوانىن گۇرپانىان تيا دروست بگەن و لە
 جياتى ئەمە واقىيەتەي كە بەسەر ئىنساندا ئەسەپنىرەت، واقىيەتەيكى
 دىلخوۋز دابىنەن.

"رۇرۇسورل"⁷⁷ تىۋرسيەنىكى ئايدىيالىستى لايەنگرى توندوتىزى
 بوو. بە بېروى ئەمە، دەبى رىكخراۋە خىرەمىيەكان جىيى دىۋەلتى ئاسايى
 بگىرەمەو بۇ ئەمە مەبەستەش ئەبىن پېرۇلتارىا، خەسەلت و رۇخى
 مەملانىي تىبابىت، سورل، مەل ھۇرى و توندوتىزى كىردى ستايىش ئەكەرد
 و بە ھەلقولۇۋى ۋىستى ئىلاھى لەقەلەم ئەدا. گالتەجەپەكە ئەۋەدەپە
 كە پەك ئە خۇنەكەرە گۇرپەيەكەنىشى مۇسولەيتى بوو، كە ھەر
 ۋەك دواتر بىنىمان، ئەندىشەكانى ئەمە خستە بوارى جىيەجىن
 كىردەنەۋە.

"بىرئىگسۇن"⁷⁸ ئەۋرەست، لىكۇلەنەۋەمەكى سۆسىۋلۇۋىك بىخاتە ھال
 ھەلسەفەكەي خۇيەۋەبەپروى ئەمە، بىزەمەكانى ھەمەو كۆمەلگەكان، ھەمەو
 كاتىك ھەلقولۇۋى ئايدىيالىكى سەرەكىن و ئەمە ئايدىيالە، ئەك بە ھۇي
 رووداۋەكانەۋە بەلكوۋ بەھۇي ھەلبەزودبەزەۋە ئەگۇرەرتىت. كاتى كە
 ئاۋمۇۋكى ھۇرمەۋل، پان سىستەمىك كۇتايى دىت، پان لە ئاۋ رىكخراۋە
 كۆمەلەيتىيەكاندا ئەكاتە ئەمە پەرى خۇي و لە ئاكامدا دەبىتە ھۇي
 ھايدارى گەلىكى ئۇرگانىك، ئەمە ھالەتەدا سۇۋۇ خۇي لىرەزگار دىكاۋ
 ئايدىيالىكى دۇي ئەمە ھەلەمبىرەرتىت. ئەمە پاسايە، ھۇي قۇناغ بە قۇناغى
 ھەلبەزودبەزەكانى مېزۇو و ھەرومەھا سەرەلەدانى ئەمە سىستەمانەي كە
 بەردەۋام پەكەزى رەت دىمەنەۋە دەسنىشان دىكا. جىيا لەۋمەش تىزى
 "ricorci"نى "ۋىكۇ"مان ئەمەننىتەۋمەيد.

بەلام "بىرئىگسۇن" بۇ ھەر بارودۇخىك كە جىيى بارودۇخى پېشۋو
 ئەگەرتەۋە، ئەسلىيەتەك ھايىل دەبىن چۈنكە بەپرى ئەمە، گۇرپان،

مەسەلە يەككى داھىنەرمو لەبەر ئەۋەتى كە ھەموو دياردە رۇخى و كۆمەلەيتى و مېژوو يەمگان، ھېچ وىكچوونىكىيان نىيە، ھەر بىم ھۆيمو، قىياپىلى پىششىقىنى كىردىن نىيىن، بىر ئىگىسۇن، فاتالىزم بە تەۋاۋىتى و بەھەرناۋىكەۋە بىت، رەت دەكتەمومو ئەلنى "ئايىنىمى مۇۋاپىقىتى نادىبارە، چوونىكە تەنھا پېۋەندى بە خۇيەۋە ھەيە".

بىر ئىگىسۇن، كۆمەلەگەن بە دوو بىش دېمىش ئىمكات، كۆمەلەگەلى كراۋە و كۆمەلەگەلى داخراۋ. "لە كۆمەلەگە داخراۋەگەندە، تاكەگەن ۋاپەستەن بە يەككىيەمومو بىنىسبەت ئىنسانەگەنى تىرگەمىتىر خەمەن و ھەمىشە نامادەن بۇ ھېرش بىردىن، پەن بەرگىرى كىردىن و، بەگورتى، تەنھا تايىمەتەندىيان، شەپىزى بوۋە. نەمەش لايىمى تايىمىتى كۆمەلەگە سەمەتەيەگەنە كە ھەمىشە گۆشەگىرن و خۇيان لەمەسەلەگەن دوور ئەخەنەۋە. كۆمەلەگە كراۋەش، بەگىشتى دېمىش ھەموو مۇۋاپىقىتى بىگىرەتەۋە. ئەلەيتە دېمىش ئەۋەش لەبەرچاۋبىگىرن كە جىياۋازى ئەم دوۋانە لەروۋى چۈنەيتىيەۋەيە، نەك چەندەيتى.

بىر ئىگىسۇن، لەبەرنىيەر ئەۋ تىۋىزىيەنى كە ھىكرو كىردى تاكەگەن بە "بەرھۇكار"ى (مەلۇل) بارودۇخە كۆمەلەيتىيەگەيەن لە قەلەم ئەدەمىن، دەلى: "ئەرىستوكراتەگەنىش لە شۇرتىسى 1789 دا⁷⁹ كەخەسلەتە بۇماۋەيەمەگەنىيان پاراستىۋو، بەشدارىيان كىرد. "ۋە بەگىشتى دەس پىنكىردىنى ھېرش لە دۇ ئايەگەسەنى، زىاتىر لە سەمەۋە، واتە، بىنەمالە دەۋلەتەندەگەنەۋە بوۋ، ئەك لە خولەۋە، واتە، جىيە ھەزەرمەگەن. لە كاتىپكەدا، ئەگەر مەسەلەكە تەنھا بەرۋەندى جىيەيەتە بولايە، ئەۋايە جىيەگەنى خولارو ئەۋ كارەيەن بىكرەيە. بە بىرۋاي ئەۋ، لىرەدا دىباردە سەرمەكى "بىر و باۋەر"، چوونىكە ئەرىستوكراسىيەك، كە بىاۋەرى راستەقىيەنى بە لايىمى سىروۋشتى و مەزھەبى خەسلەتە بۇماۋەيەيەگەنى خۇي ھەبىت، ئەۋ رىز و جورمەتەنى كە لە ناۋ كەسەنى دەۋرۋەيەيدا ئەھىنەتە نارادە، بىم رادىيە، مەزھەبى و سىروۋشتى دىمىت "قۇمىل ھاگە" نوۋسىيەۋى: "شۇرتى ھەرمەسە لە بەر ئەۋە روۋى دا كە خەمەك خەمەك بوۋ لە بىرسانا بەرن"، بىر ئىگىسۇنىش بەم جۈرە ۋەلەمى دايەۋە كە "ئەبى ئەم

مەسىلە روون بىكرىتمەۋە كە بۆجى خەلگى تەنھا لە ھەندى بارودۇخ دا
ناپانمۇئ لە ھەسنا ھەرن؟".

فەسلى سىتھەم

بارودۇخى ئىستانى كۆمەلناسى

جيا كىرەنەۋى تىزىمىگە ئىگە ئىنسانلار

ئەمىرگە ئىگە ئىنسانلار سۆيۈلۈۋى، بە تەۋەلىتى چۈشۈرۈپتە ئۇنىڭ
زانىستىمە ۋە لىگەن تەۋەلىتى سەردەمى قارىمىنى سىستىمە گەۋرەگە ۋە
تىۋىرە بىرەۋىگە، كە سەردەمى ئۇنى كۆمەلەيتىپان بەھەلۈلۈ
بىزەن، پان، بىرەۋىگە "ھۆكۈمەت تەۋەلىتى" لە ھەلەم ئىدە، جىنى خۇى داۋە
بە سىستىمى "دەپنە كىرەنەلىتى". ئاچرىن تەۋە قىۋول بىكەپن كە
ئۇنى كۆمەلەيتى، كاتى كە ئىنسان لە ئۇنىڭ خۇ گۈنجاندىن لىگەن
كۆمەلگە سەردەمىگە تەۋەلىتى، دەرگەلىكى ئالۋز كە ھەندى بىزەن شان
بەشانى يەك ۋە ھۆكۈمەلەلىكى جۇراۋجۇرى تىيە. جيا لىمۇش، ئەۋەسەلەى
كە يەكەنە لە كىشەگەلىتى زانىستى كۆمەلەيتى، ئەۋەسە كە ھۆكۈمە
جۇراۋجۇرەگە، بە پىنى زەمان، پان بارودۇخ ۋە چىرەكەساتە مىزۋىيەگە،
لىك جياۋازن ۋە كىشەۋەلىتى تەۋەلىتى بە خۇيانىان ھەپە.

بىناغەدەلىتى سۆيۈلۈۋى، لە بىرەۋەلىتى زۋو ۋەپىز دىۋول ھەمىشە لە
سەنتىزەۋە دەستىپان پى دەرگە، بەلام "ئەمىل ئولتۇر" لە دەمەتەلىتى
رەخەپىيەلى بە ئاۋانگە بەم دەرەخەسە گەمىشتىۋو كە "بەپى مىن بە
ھازىجى سۆيۈلۈگەگە كە خاكەپەن".

سۆيۈلۈۋىش، كۈنى بۇ قەسەگەلىتى ئەم "زەپىرە" بە ئاۋانگە شىل كىرە.
ۋاتە، پىگەلى بەرەۋىش چۈۋى مۇختاتانە، ۋەسە كىرەن، شى كىرەنەۋە
راھە كىرەن گىرەپەن.

يەكەم جياۋازىيەك كە دىۋى زىاتىر لە زانىستەگەلىتى، بە تەۋەلىتى لە
سۆيۈلۈۋىش پەچاۋىكىرەت، جياۋازى نىۋان تىۋو تىۋىرە. تا چاھەگەلىتى

ناوېرېست، فەلسەفە بۇ رېزگارېوون لە داوی سۆسیۆلۇژی، تووشی گېروگرافتیکی زۆربوو، ئەمېرېش فەلسەفە و سیاسەت ئەیانەوئت سوسېۆلۇژی بکەنە کۆپەلی خۇیان. گرنگایەتی ئاگۇست کۆئت لە دەس نیشان کردنی ئەم پېرەنسیبەدا بوو کە، دەبى بىناغەى فیکرى ھەموو سۆسیۆلۇگیک، بايەخ نەدان بە متافیزیک بێت. ئەمېرۇ دوو راکرتی سۆسیۆلۇژی لە کارىگەرى ھەندئ جار ئاشکرا و ھەندئ جار نەپنی سیاسەت، کارىکی نېجگار دژوارە.

بە دئایاپېمەو نەوانین ئەوە لە سیاسەت چاومېوان بکەین کە تا دروست کردنی زانستىکی ھەمەلەپەنەى کۆمەلناسی کە دەرفەجامىکی پراکتىکی حەتمىشى ھەمبەت، بېکار و دەست لەسەر دەست دابىشیت (ھەلەمەتە نەگەر توانای بەدى ھاتنى وھا زانستىکی کۆمەلناسى فېوول بکەین). پراکتىک ھەندئ پېداوېستى خیرای ھەمە و کەواتە، سیاسەت ناچارە خۇى پىش زانستەکان بخت.

لە لایەکی ترەو، ھەروەک وتەمان، زۆربەى کات شۆرپە سیاسىيەکان بوونەتە ھۆکار، پان ھاندەرى ئەندىشەگەلى سۆسیۆلۇژیک و ھەندئ بزلفى سەرمەى "ھەرى" پان لىکەوتۆتەو. جىالەووش، لە زانستەکانى تریشدا، ديارە نائاسایيەکان رۆلێکی لەو جۆرە ئەگىرن، بۇ نموونە، مانگىران (خسوف) و خۆرگىران (کسوف) لە زانستى "ھەمەت" دا و ھەروەھا نەخۆشپە گشگىرەکان لە بېۆلۇژىدا.

لېرەدا، داگەرەنە (گراپىش) جۆراوجۆرە سیاسىيەکان، لە کەنالى تیزمەکانەو دەیانەوئ سۆسیۆلۇژی بەرمەولای خۇیان رابکیشن. ھەر تیزىک بریتىيە لە کۆى ئەندىشە و بېرورپا شەخسىيەکانى خوئەنەرەمەى و نامرازە زانستىيەکانى ئەو تیزەش، تەنھا رۆلى ئىستىدلالىکی پاساو دەر بە ئەستۆ دەگرئ. بە واتایەکی تر، لەم بارەو، رووداوەکان و ئىستىدلالەکان. وەک گوتەبېژىيەکی بەرگرانە (تەدافى) رۆک دەخەرن.

كەواتە ھەر تېزىكى سۇسيۇلۇزىك، لەبەر خاتىرى كارىكى گىرنگ و بايەخدار ھاتۇتە ئارامو، بەر لە ھەموو شتىك، ئامراتىكە بۇ دانانى ياسا.

بە پىنچەوانمە تىۋرىمگان، كاتى كە رووداۋمگان پۇلېن ئەمگەن و لە رىنگى ھەندى بىرور و ھوگمەۋە، لىكۇلېنمە لەسەر ھۆكارەكانيان ئەمگەن و ئەمگەر ھەندى رووداۋى تازەۋە ئاتمبا لەمگەن ئەم رووداۋانە دا، بېنە ئارادە، لەم كاتەدا قابىلى پىاجوونەمەن. كەواتە تىۋرى بىمە ھۆيەۋە كە بە پىنى پىرەنسىيى گىشتاندىن و تىكەن كىرەنەۋە، شىتىكى پىرەنسىيەك و ھىرەۋەدا كاتىپە، بە پىشكىكى زانست لە قەلەم نەمىزىت. ھەرچۇنىك پىت گىرمانەش رۇلنىكى لە ئەستۇدەپە. واتە بە ئامادەكىرنى رووداۋگەلى قابىلى لىكۇلېنەۋە، بەھۇ لىۋوردىۋونەۋە و ئەزمونەۋە بىۋارى پىۋىست بۇ پىشكىكىن و لىكۇلېنەۋە دىرەخسىن.

دورگىم (Durkheim)

ئېمىل دورگىم يەككىكە لەم كەسانەكى بەدىننىشان كىرنى ئامانچ و پىرەنسىيە تاپمەتەكانى سۇسيۇلۇزى، لايىنى زانستىيان پىنەخشىۋە. جىيا لەۋەش ئەم، بىمەۋى كارىگەرپە تاكەكەسىيەكانى خۇ، خۇنىندكارگەلىكى گەۋرى پىرەۋەردە كىرد و قوتابخانەپەكى تاپمەتە ھىناپە ئارادە كە سەرپەرى زىدەۋە گەلىكى "ئاجارى"، دىۋرىكى گىرنگى لە پىشكىكەۋتنى زانستى كۇمەل ئامىدا بىنىۋە.

ئاسەۋارەكانى دورگىم، نۆپەرى ھەۋ و تەقلاپەكى گەۋرەن بۇ تەپاركىرنى سۇسيۇلۇزىيەكى زانستىيانمە پىرەستى سۇسيۇلۇزىش، بەر لەۋە زانستىيانە نەبۋو. ئەم، بۇ ئەم مەبەستە، بەپىنى ئەم ئامانچەپە سەرۋە ھەندى پىرەنسىيى پىۋىستى رىك خىست و مېتۇدى رەفەكارى و لىكۇلېنەۋەكانى خۇ دىننىشان كىرد. ھەلەپتە جىبەجىكىرنى ئەم مەسەلەپە سەخت بوو، چوونكە بەتەنھا جەزكىرنى دورگىم بە تىرپامانە قەلەمپەيەكان، پىداۋىستىيە زانستىيەكانى داپىن ئەنەكىرد. لىۋەدا پىۋىستە ئامازە بە پەشە كارىگەر و بەكەلەمگانى سۇسيۇلۇزى دورگىم بەكەن.

۱۔ **واقعییەتى كۆمەلەپەتى:** بەوتەى دورگىم، سۆسىۋلۇزى بەرلەمەمووشتىك دەپن ھەندى پەرنسىپى تاپەت بە خۇى بېنىتە ناروۋە ھەموو مەسەلە ئىنسانىيەكان بە ھەلگەوت نەخاتە بەرباس و لىكۆلەنەۋە. كەۋاتە لە گاتى لىكۆلەنەۋە كۆمەلەپەتىيەكاندا، ئەبى واقعییەتى كۆمەلەپەتى ئاشكراۋ پوون بكانتەۋە.

واقعییەتى كۆمەلەپەتى بەوتەى دورگىم، لاپەنى ناۋەكى و دەرەكى ھەپە و لەراستىدا مەۋلە ناتوانىت بەموسقى خۇى بېگۆرېت. لەم روۋەۋە نەتوانىن بەنىسەت تاكەۋە، بە واقعییەتى دەرەكى لە ھەلەمى بەدەپن. واقعییەتى كۆمەلەپەتى لە راستىدا خۇى بەسەر تاكەكاندا دەسەپېنىت. كەۋاتە نەتوانىن بەشېۋەى عەپى "ۋەك شتومەكىك" لىكۆلەنەۋەى لەسەر بكمەپن (شتومەكىك كە بە ۋەى دورگىم، دزى ئاپدەپەۋ، پېدەچېت ئەۋ شتانەى كە ئىنسان لە دەرۋە دەپانناسى پېتچەۋانەى مەعرىفە ناۋەكىيەكانى بن).

2. **جىۋاۋزى نىۋان داۋەرى كەردن لەسەر بەھاۋ داۋەرى كەردن لەسەر واقعییەت:** داۋەرى كەردن لەسەر واقعییەت، دەرېپەنى دەسنىشان كەردنىكى سادەپە ۋەك "بەھر سېپە". مەبەست لە داۋەرى كەردن لەسەر "بەھا"، ھەلەسەنگاندنى باپەخى شتومەكىكە لە ژيانى كۆمەلەپەتىدا كە لە غەپرى ئەۋ ھالەتەدا، داۋەرى كەردنى لەۋ جۆرە ھېچ ماناپەكى نەنەپوۋ. بۇ نەۋنە نەرزىشى نابوۋرى ھەموو بەرھەمەك، ۋاپەستەپە بە كېرپن و فرۇشتن و ھەپوۋنى بازېرەۋە. نەرزىشى ئاكارېش، ھەر بەۋجۆرەپە. بۇ نەۋنە، كاتېك كە ئەلېن "ھالانە كەس، ئىنسانىكى باشە"، لەراستىدا چەمكىكىتەرمان خستۇتەپال ئەۋ كەسەۋە، كەئەۋ چەمكەش ھەلقولەۋى ژيانى كۆمەلەپەتىيە.

3. **زۆرە مىلى:** ھەر شتېك كە بېيىتە ھۇى زۆرەملى، مەسەلەپەكى تەۋاۋ كۆمەلەپەتىيە. زۆرەملى پان پۆزەتېفە، پان نېگەتېف. رەنگە مقاۋەتېكى نېمە مادى بېت، ۋەك كاتېك كە پەنەۋەت شتېك بە نرخیكى زىاتر لە نرخە راستەپەنەكى بكمېن، پان بفرۇشېن (مەسەلەپەك كە نرغ بەندى و سزكانى پېۋەندەدار بە نرغ دانانەۋە، ھېچ كارېگەرىپەكى لەسەر

نەبووبىت، يان لۇمەكردىكى كەمپىنگ و تەم و مزاۋى بىت، ۋەك كاتىك كە پىرەۋى لە رەقتارى باۋ ناكەين، يان سزاگەلىكى سەخت، ۋەك كاتى كە لە دۇى پاساكانى سىتەكان، يان پەرنسىبە ئاكارىيەكان ھەنگاۋ ھەنگىرەن. كەۋاتە ھەموو كەسىك، ۋەك ئەندامىكى كۆمەلگا، خاۋەنى "جەمىر" پكى لەو جۆرىيە كە لەمەروۋنىدا بە شىۋەى ناپەزايى دەروۋنى، ۋەپەزبۋون، دىلەراۋكىى وىزدانى و ھەروھا پەشىمانى و.... بوۋنى ھەيە.

4- دابەش كەردنى گار، دورگىم داپەم ھەمولى ئەمدا نەمە پېشان بەدات كە جۇن گۇرپنى زېنگەى كۆمەلەپەتى، شىۋە بېر كەرنەۋەى مەۋۇ بە ھەموو شىۋەكانىيەۋ و بە تاپەست ماقى كۆمەلەپەتى — كە باشترەن جۇرى بېر كەرنەۋەيە بۇ رەقەكەردنى غەپنى — دىگۇرى.

بە بېرۋەى ئادام ئىسەيت، دابەش كەردنى گار، پناغەى ئابۋورى پىك نەھىنىت و بە بېرۋەى دورگىم، ئاكار و مافىش كەرنەراۋن بە بارۋەۋخى دابەش كەردنى كارۋە. بەگشتى، ھىندەى ژمارەى جەماۋەر (دورگىم بە تەۋاۋەتى لە چىرپىتى جەماۋەر (تراكم) بە مانا تاپەستەكى جىيەى نەكەتەۋە⁸⁰)؛ زىاد بىكاتە ھىندەش دابەش كەردنى گار پەرنەسەنىت و دۋەى ئەم گۇرپناكارىيە، بۋارى ماقى سزادەنىش بىرەستەكت ئەپتەۋە، كە لاپەنە تاپەستەكى، سزادەنە بە مەپەستى سەركۋەت كەردن، ھەروھا بە قازانچى ئەو مالاھە مەدەنىيەتەش كە سزادەنە بە مەپەستى چاگەسازى كەردن (اصلاحات) لە تاپەستەندەكانىتى.

ئا ئېرە ھەمۇلمان دا بە كۋرتى — بىمى ئەۋەى كە باسنى زىمەپەۋەيەكانى دورگىم سەبارەت بە لۇزىك و داپشتى سىستەم، بىكەين — باس لە پەرنسىبە سەرمەكەيەكانى سۇسپولۇزى دورگىم بىكەين.

لە راستىدا، پەرمەپەندەنى لەرادەپەندەرى تېۋرەكانى سۇسپولۇزى، زىيانكى كەۋرە بىۋ تېۋرەپانە دىگەپەن. چۈنكە، لە سۇسپولۇزىدا ياسا كشتىيەكان ھىچ بايەخىكىيان نىيە. بۇ ئەۋەنە "س.بۋگە⁸¹" بە كەك ۋەرگرتن لە پەرنسىبەكانى دورگىم، پەن لەسەر ئەۋە دادەگىرى كە ئاپەدا

بەكسانى خوازەكان، لە ئاۋ گروپە ھەرجەماۋەرمەكاندا، بە تايبەت لە شارە گەورەكاندا گەپشەتوونەتە رادەى كامبۇون. ئەو لە كاتىكدايە گە ئەزمۇونەكان ئەو دەرنەخەن گە ئەم پەرنەسبە، ھەمىشە راستى لەخۇناگەرت و، ھەرجەماۋەرى (بۇ ئەوونە، لە پەپل⁸² و ئەبەس⁸³ ى دېرىندا، ھەروەھا شارەكانى ھىندىستان و چىن) بە ھىچ شۆمەك نەبووتە ھۆى دامەزرانى رىكخراۋگەلى كۆمەلەتەى بەكسانى خواز.

وەك چۇن لە سۆسۇلۇزىدا ناتوانىن گەرنكى بەو ياسانەى بىدەين گە قەسە لەسەر داگەرئە سىياسىيەكان ئەكەن، بەرەى مەن تايبەتەندى ياسا سۆسۇلۇزىكەكانىش ئەوئە گە لە رووى "كات و شوپن"فە، بابەخىكى سەووردارىان ھەيە. ئەم ياسانە گەرداۋن بە جۇرى بىرگەندەو و ھەروەھا رىكخراۋ و پىكەتە كۆمەلەتەىيەكانەو، لەگەل ئەوانەدا ئەگۇردىن. كەواتە، پىشنىار كەردنى ياسا لە سۆسۇلۇزىدا، پىۋەستى بەم پەرسىارانە ھەيە: كۆى؟ كەى؟ لە ج بارودۇخىكدا؟

ئامانچى ئىستاي كۆمە ئناسى

كۆمە ئناسى ئەنسىكلۇپىدىك و زانستە تايىبەتە كۆمە لايەتتە ⁸⁴

لە رابردووشدا، بە بىرۋاي بىناغەدەنەرە سەرەتايىمكەنى سۇسىۋلۇۋى
لە يۇناندا، بىرگەردنەۋە لە سەر مەسەلە كۆمە لايەتتەيمەكەن، پىۋىستى
بە زىنجىرە زانىبارى گەلىكى قوۋون بوو لەسەر مىزۋو و ژيانى
كۆمەلەكەن و ھەروھە پىۋىستىيەكى زۆرى ھەبوو بە ئاگادارى
سەبارەت بە بىرۋايومپىرگەلى فەلسەفى و ئەفسانەكەن و ھەروھە
نايدۇلۇۋىزا — كە كۆمەلەكەن ئەندىشە و كىرەۋەكەنىيان لەگەن
ئەۋەندە رىك ئەخەن — ھەروھە بە ئاگابوون لە ياساكەن و رىكخىراۋە
سىياسىيەكەن و ژيانى ئابوۋرى و تەككىكى. لەم روۋەۋە فەلسەفە
كۆمەلەتتە، ھەمىشە خۇى لەسەرۋى سەرچەم زانىبارىيەكەنى
مىۋەندە دانائە. بۇ ئەۋەتە، ھەمەۋان دەزانن كە بىرگەردنەۋە لەسەر
زانستە سىروۋشتى و پىزىشكىيەكەنى سەردەم، تاجەند زەپىنى
مۇنەستىكىۋى — ۋەك چۇن خۇى لە ياداشتەكەنىدا باسى لىۋە كىرەۋە
— بە خۇيەۋە سەرۋان كىرەۋە. بە ھەر حان، ئاگۇست گۇنت، بە
پۇلىن كىرنى زانستەكەن و ھەروھە بە ھۇى ئاسەۋرەكىمەۋە بە ناۋى
"دەرسەكەنى فەلسەفە پۇزۇتتەف" ئەمە مەسەلەمەي پەرەپىدا.

لە لايەكى تەرەۋە، مىزۋو سۇسىۋلۇۋى ئەۋە دەرنەخات كە سۇسىۋلۇكى
"رەھا" بوۋنى نىيە و ھەمەۋ سۇسىۋلۇگەكەن ئاچارن كەلك لە يەك، پان

چەند زانستىكى تر وەر بىگرن. كەواتە، سۇسپۇلۇگەكان، يان داومرن (قازىي) يان ئابوورى زان، يان سىكۇلۇژىك، يان پىسپۇرى سرووشت، يان رىگەزناس. بەلام ئەو كەسانەش كە ويستوويانە سۇسپۇلۇژىيەكى تەواو سەربەخۇ دامەزىنن، تەنھا بەسىستەمىكى "نۇتاسىيۇنى جەبرى"⁸⁵ يان تىۋىرىگەلىكى رەھا و يەگجار كەم بايەخ، وەك تىۋىرىگەكانى "فۇن وىز"⁸⁶ كۇتاپيان پىنھاتوۋە.

كەواتە، سۇسپۇلۇژى گشتى، — بمانەۋىت و نەمانەۋىت — بە وتەى "رەنەۋۇرمز"⁸⁷ ھەمىشە و بە شىۋەى بەرىلاۋ، دەپن فەلسەفەيەكى زانستى كۇمەلەپەتى بىت. چوونكە سۇسپۇلۇژى گشتى، ھەم وەك سەرمەتا ھەمىش دەرمەنجامى سەرجەم زانستە كۇمەلەپەتىيەكانە. ھۇپەكەشى ئەۋەپە كە سۇسپۇلۇژى بە وتەى "س.جۈگە" تەنھا نەتوانىت چالاككەيەكى پەلە دوۋەم بىنۇنىت. رۇنەكەشى تەنھا تىكەل كەردن، گۇرپان و ھەلەنجانى بىرور، يان ياساگەلىكى گشتىيە كە بەرھەمى زانستەكانى ترن، ھىندەى لە تۈنەپدا بىت. كەواتە، سۇسپۇلۇژى ناتوانىت، زانستىكى تەواو رەھابىت. ۋە نەركەكەشى پۇلەن كەردنى گشتى و رىكخستى گرىمانە مادىيەكان و مەسەلە جۇراۋجۇرەكانە، كە تەنھا زانستە كۇمەلەپەتىيە تاپەتەكانى تر دمتوان ئەو كەرسە پىنويستەنەى بۇ ھەراھەم بىكات. ھەر جۇرە بەرداشتىكى تر لە سۇسپۇلۇژى يان ئەپەگۇرپىت بە سىستىمى نۇتاسىيۇن، يان بە جۇرە بىر كەردنەۋەپەك كە ھىچ ۋاقىيەتتىكى تىدا نەبىت. ۋە "تىۋىرسازى" و "خەمال چى رەھا". ھەنوۋەكەش، سەرمەى ھەموو ئىختىياتىك، سۇسپۇلۇژى بە تەۋاۋەنى روۋى لە خەمال چى كەردوۋە.

ئىجاز و بەراۋد كەردنى زانستە كۇمەلەپەتىيەكان

دورگىم لە ناسەۋەركەمىدا بە ناۋى "دەپ و نەرىت" دەلى: ھىچ سۇسپۇلۇگىك ناتوانىت بە شىۋەى مادى زانپارىيەكى تەواو لەسەرجەم زانستەتاپەتە كۇمەلەپەتىيەكان بە دەست بېنىت. ھەر ئەم مەسەلەپە كۇسپىكى گەۋرەپە لە بەردەم پىشكەۋتەنەتازمەكانى ئەم زانستەدا. كەواتە

سۇسۇلۇزى سەمەرىي گىرگەتمەكانى، نابىي لە نەركەمەي خۇي — كە
برىتپىيە لە "ئىجاز" و كەك وەرگەرتن لە زانستە كۆمەلەپتەيەكانى-تر و
ھەروەھا كەك وەرگەرتن لە گرەمانەكان، پشكەنەكان و دەستكەوتەكانيان —
لاپەت. ھەروەھا بىناغەي پەرنىسىيە سۇسۇلۇزىكەكان "بەرورەكەردنى"
كۆمەلگەكان و رىكخراو كۆمەلەپتەيەكانە.

مىتۆدە ئۆبژىكتىقە⁸⁸ مەخرووتىيەكان

نەم پەرنىسىيەكانە برىتپىيە لە گۇنرۇل كەردنى لىكەنەھەم
رەكەكارىيەكانەمان بە پىيە ياساگەلى رەكەكارەنى "غەيى مەخرووتى". بۇ
نەمە سەپارەت بە دىيارەي جەنگە بەم جۇرە ئىنجام نەكەرت.

۱- بەر لە ھەمەو شت و ئاكرەنكى دەرەكى رەھا و سادە، لە بەرەنەم
پەرسىيە "ج شتەك روى داوۋە" يان "چۇن دەتوانەن جەنگ بىناسىن؟"
كەبە پىيە تەوانا، ئامەركىشى پىيە زىاد نەكەرت. لەم ھالەتەدا دەتوانەن
لەپەنە سەمەكىيەكانى جەنگ، بە پىيە قۇرە جۇراو جۇرەكانىمە
دەسنىشان بىكەن.

2- لە پەلى دووھەمەدا، ئۆبژىكتىق كەم ئەمىتەھەمە، دەپى توخە
پەسەكۇلۇزىكەكانى تەمەربەدەن. واتە دەپى ھەمەو نەم رەكەكارى
ھانەمەنەي كەمەس پەكەرنى جەنگ — واتە نەم كەسانەي كە ھۇي دەس
پەكەردى شەپن — لە بەر چاوپان نەگەرن، لىك بەدەنەھە و پۇلنىيان بىكەن.

3- پاشان دەپى لىكۇلەنەھە لەسەر رەكەكارىيەكەرتەكان بىكەن،
واتە لىكەنەھەي ئەندىشەي تەۋرىسەنە سىياسىيەكان و مەۋزۇنەسەن
ئابورى زانان و.... ھەروەھا سەپارەت بە شەپە جەكەدارىيە جۇراو جۇرەكان،
يان پەكەك لە قۇرە تەپەتەكانى جەنگ.

4- لە ئاكامدا ئاۋر لە تەزە گشتەيەكانى نەم بوارە بەدەن، ەك تەزەكانى
تەۋلۇزىست و ھەمەسەھە و مۇرەئىستەكان.

ھەمەو نەم ئەندىشە و داۋەرى كەرنەنە، لى سۇسۇلۇگ، مەسەلەگەلىكى
قەبىلى تەپەمانن كە ئەپى بە شەپەي غەيى لىكۇلەنەھەيان لە سەمەركەرت.

چوونكه گرنگيان لومدايه كه، له رووى كۆمهلايمتيموه، ئىندىشه
بىنرېتىيىهكان — چ راست بىن، يان خىمالى — يەش بىه خالى خۇيان
كارىگىرى لىسەر ولايىيىت دادىنىن. چوونكه حىمتىن له ناو رىكخراوه
كۆمهلايمتيمىكاندا خۇيان دىرنىخەن.

قازانچى ئىم رەوشە، واتە دروست كىرنى ئاسۆيەكى تىماو له بەردەم ئىم
دىاردى كه لىكۆلىنەموى لىسەر دىكرى، ئىمىيە كه سەرەتا دىاردى ناوبرا
سنىوردارو دىسنىشان دىكاو ھىروھا شىوازى پىكھىنەرانى ئىم دىاردىيە
و چۆنىمىتى ئىستىلالەكانيان سىبارىت بىه كىردەمىكانى خۇيان دىسنىشان
ئەكات. چىيا لىموش، رەھاو كىرنى ھەموو تىۆزگەلى پىۋىندىدار
بەممەسەلەكمەو نايەلن تاگەكان له رووى بى ئاگاپىيەمە، بى رىگە كۆن و
بىكەلكەكاندا بىچن.

لىرەدا دواى وئىنا كىردن و پىاچوونەموى بىرلىي، رىنگە له رووى
زانستىيەمە لىكۆلىنەمە لىسەر دىاردىيەك بىكەين و لىمە كاتەدەپە كه
ئەتوانىن دىست بىكەين بى شى كىرنەمە و دىبىش كىرنى و ھەول بىدەين
پىۋىندىيەكان بىلۆزىنەمە.

رەگەزناسى و رىكخراوه كۆمەلايمتىيە سەرەتايىيەكان

لايەنى سىرنىچ راکىشى كۆمەلگا سەرەتايىيەكان، ئىمىيە كه پىندەجىت
رىكخراوه كۆمەلايمتىيەكانيان، ەك رىكخراوه كۆمەلايمتىيەكانى
بەرلەمىزرووى كۆمەلگا شارستانىيەكان بىن. بەلام ئەمە تەنھا تەسەور
كىرنىكە و ھىچىتر، چوونكه ئەگىرىكى زۆر له ئارايىيە كەخەلىكانى
بىرلىيەكانى ئىم سەردەمە، يان بەلانى كەمەمە ھەندىكىيان، پاشماوى ئەم
شارستانىيەتەنەن كه بە ھۆى رووداۋە مېزوپىيەكانەمە ھەلەشوانەتەمە. بۆ
ئەمەمە "مىزوپىيەتەمە" دواى ھېرشى مەغۇلەكان، گۆرا بە بىبابانىكە تەنھا
چەند خىللىكى دەورنىشىنى تىا دەژىا. ھىروھا ئەم ناوچانەى كه تووشى
"مەلاريا"، يان نەخۆشى خەم بوون، دىچارى ھەمان چارەنەوس بوون. له
لايەكەمە شارستانىيەتە سەرەتايىيەكان، بە ئەگىرىكى زۆرەمە بىناغەگەلى

جۇراوجۇريان ھەمبۇد، كەواتە ھىچ وئىكچوونىكىيان نەمبۇ. بۇ نەمبۇ، لە سەردەمى مېژۇودا، ھەندئ لە شارستانىيەتەكان ھىچ پېۋەندىيەكىيان بە يەكەو نەمبۇدە و كەجى گەشەيان كەدوۋە (وەك نەمەركاى پېش كرىستۇف كلۇمب، لەمەرانبەر كېشومەرى كۇندە). يان وەك شارستانىيەتى چىن و شارستانىيەتى يۇنانى — رۇمى خۇرناۋ، پېۋەندىيەكى يەكجار كەمیان لە گەل يەكتىدا ھەمبۇد.

جيا لەمۇش، ئەننىشەكان و رېكخراۋگەلى كۇمەلگا سەرمەتايەكان، وەك پېۋەست سادە و ساكارىن و بە تايەست بۇ نەمبۇ، بېرۇپراگانىيان سەبارەت بە پېۋەندىيە بىنەمالەمىيەكان وەك بېرۇپراگانى ئىمە ئالۇزىن. ئەم مەسەلەنە دەرمەجامىكى سادەيان ھەمەو رېۋەرسەمگەلى جۇراوجۇر، دېب و نەرىت و ھەرومەھا ھۇكارگەلى خەمئالى و جادوۋ، كە ھۆلكۇر رۇزبەرۇز ئاشكراتر و روونەريان دەكا، بەمەراۋانى تىپاندا بوۋنى ھەمە.

يېكادان و سېۋەكانى تىپەرىن

بەلام سۇسېۋلۇزىيە گىشتىيەكان دەبى زىاتر گىرنگى بەكام يەك لەو مەسەلە و زانىيارىيە زۇرئەى بىدەن كە بە ھۆى زانىستە تايەستەكانەمە چىر (مەركەم) بوۋنەتەمە؟ وەك بېنىمان، يەككە لە بە كەلكتەرىن كەدەمەكانى سۇسېۋلۇزى گىشتى، سېنەمەدى يېكادانى (تلاقى) نېۋان نەم زانىستانىيە كە ھەلقۇلۇ پىسۇپىبوۋنى "تەرتىبات" و دۇزىنەرمەكانىيانەم، بۇ زىاتر كىرنى نەم رۇلە بەمراۋىرەكانە و لىكتەرانەمە (ھىياسى و تىركىبى) دەبى زىاتر گىرنگى بە رېكەۋتەن و لېك تېكەل بوۋنى (تولۇق و تەداخل) زانىستە تايەستەكان بەدەت و كارىگەرئەتى دوۋلايەنەى نەم دىاردانە بەدۇزىتەمە كە ھەر زانىستىكى تايەستى كۇمەلەيەتى لېكۇلەنەمەھيان لەسەر ئەكات. بۇ نەمبۇ نەبى دەرك بەۋە بىكت كە چۇن باۋمە مەزھەبىيەكان، كارىگەرى لەسەر زاۋزى و ۋەجەخستەنەمە، يان ئابوۋرى دەمەنىن و ھەرومەھا چۇن زانىستى بەزىشكى، كارىگەرى لەسەر ھاسەنگىتى جەمەۋەر و مەسەلە ئابوۋرىيە

كارىگەر مەكان دائىرىسى ۋە ھەروھە جۈن مەھكۇمەلەپمەتتە مەكان، كارىگەرى
لەسر سىستېمى ئابوررى دائىرىسى ۋە بېجەۋەنەكەشى.

ھەروھە، بە بېئى مېزۋى كۆمەلگەكان و رېئىخراۋە كۆمەلەپمەتتە مەكان،
دەپنى سۆسۈلۈۋى گەشتى، گەنگىيەكى تەپمەت بە شىۋەكانى تىپەپرىن
بەدات. لاي ھەموو ئەو كەسەنەكى مېزۋى مەۋقەپەتتى، بەپنى سەرنەج
دان بە رووداۋە پەركارمەت، پان خەلەپنەمەكانى، لە بەرچاۋ ئەگەرن،
قۇناغە جۇراۋجۇرەكانى مېزۋى بە شىۋەكى زەنجەرەپەك "چاخى زەمى
ناسى" كە جىۋاۋزەپەشيان لەگەن پەكەپەدا ھەپە، دەرئەكەۋى. بەلام
تىپەپرىن ئەو چاخەنە زۇر بە نارامى ۋە ھىندى تىپەپەرن ۋە لەپەردەم ئەو
تىپەپرىنەنەشەدا، ھەندى رەمەت كارىگەرىپان ھەپە كە ھەلەۋەلەۋى
دەپراۋەكى ۋە بىن ئەزەمۋەنى، لاساپى كەرنەمە، كەك و مەگەرن لەۋەنى تر و
ھەروھە تەۋەنەمەكى گەۋرە و.... بوۋە. دەپنى دۆزەنەۋى شىۋە
راستەپەنەكانى ئەم قۇناغەكى تىپەپرىنە، پەكەك لە نامانجە
سەرمەپەكانى سۆسۈلۈۋى دىنامىك بېت.

بە گەشتى ئەتەۋەن بېتەن كە ئەمەۋ ھەمەۋ لەسر دەپنىشەن كەرنى
نامانجى سەرمەكى سۆسۈلۈۋى ھەۋەپەۋەن. ئەم نامانجە بېرەپەتە لە:
ئەلەف: "لېكۆلەنەۋى سىستېمى كۆمەلگەكان" و تەۋەپەكى پەك ھەنەرى
كۆمەلگەكان و كەرنەكانى.

ب: لېكۆلەنەۋى ئەو مەسەلەنەكى كە لە گۇرەنى رېئىخراۋە
كۆمەلەپمەتتە مەكاندا دەۋەپان ھەپەۋە.

ج: روۋەپەۋ كەرنەۋى دەرنەچەكانى زەستە كۆمەلەپمەتتە تەپمەتەكان
(ۋەنەمەش بۋە بۇ "فەلسەفەكى زەستى كۆمەلەپمەتى دەپەخەپنى).
د: لېكۆلەنەۋى پەۋەندەپەكى نېۋان كۆمەلگەكان و سىستېمى ھەرى ئەو
تەكانەكى پەكەپان ھەنەۋ (ئەمە ئەركى پەكۆلۈۋى كۆمەلەپمەتتە).

ھ: لېكۆلەنەۋى ئەو ھەكارەنەكى كە لە گۇرەنى سىستېمى كۆمەلگەكاندا
دەۋەپان ھەپە.

كۆمەلناسى ئىستاتىك 89

دېيىش كىرىنى سۇسىيۇلۇزى بە ئىستاتىك و دىنامىك، ەك بىنىمان لەلەيەن ناگۇست كۆنەمۇ پىشنىارگرا. سۇسىيۇلۇزى ئىستاتىك ئەبى كۆمەلگاكان لە حالەتى نارامش و لە ەركەساتىكى دىيارىكاراودا — بەوتەى كۆنەت، لە "شوپن"دا — بىخاتە بىر لىكۆلەنەمۇ. دىنامىكىش لە "زەمان"دا كۆمەلگاكان دەخاتمبىر لىكۆلەنەمۇ، گۇرپىكارىيەكان و ەلەوشانەومكانىان شىنەكاتەمۇ ەۋكارىكانىش دەمىنىشان دەكا.

ەۋكارى زەمان: رىتم⁸⁰، دەۋرد، قۇناغ

سۇسىيۇلۇزى ئىستاتىك تەنھا دەتوانى "سەھامگىرىيەكى رىزەبى" لە بەرجاۋ بىگىرەت. چوونكە ژيانى كۆمەلگاكان پىكەتەمەكە لە زىجىرە بىزلىكەلىكى نايمەكان، كە لە زۇر پوۋمۇ پىكادانىان ئەمبىت.

بەرھەم ەينانى نابوورى، ئالۋگۇرپىرىنەكان، ژيانى كاتى، دەب و نەرىت، ژيانى سىياسى، مەزھەبى و.... بىرىتىيە لە دوۋپات بوۋنەۋدى رىكۋىپىكى دەۋرىكان و ەمۇمۇ نەم دىاردەنەش، بەردەۋام لە ماۋى زەماندا دىگەنپەنەمۇ، دۋبەدۋى يەكدا ەاتقى تەۋ دىاردەنە، يەككە لە توخەم پىكەنەرىكانى سىستىمى كۆمەلگاكان. ەك دەبىنىن. لەيەنى دىيارىكاراۋى ژيانى نابوورى، ئەمۇ سەردەمانەمەكە مەسەئەى بەرھەم ەينانى كشت و كال، لە "جاندىن"مۇ تا "رۋىنەكرەن" رىك نەخەن.

دىارد سەردەمىيەكانى تىرىش، ەك ئەۋ ەمىرانە دۋبەدۋى پەكانەى كە ەلەۋلۋاۋى بەرھەم ەينانى لە رادەمەدەرو دابەزىش نىرخەكان، كە لە ەمەان كاتدا، كەمتر ناسراۋن، ماۋىيەكى زۇرپان خايتەدۋومۇ كارىگەرى نەكەنە سە ەمۇمۇ لەيەنەكانى تىرىش. ەرومەا لەم مەسەلەمەدا تەبى

بزائوتە درىژخايەنەكانىش (Secular Trend) كە دەخترنە پەل
ھۆكارەكانىتر، لەمىرچاۋ بگىرىن.

گىرنگايەتى كۆمەئناسى

گومان لەمەدانىيە كە لەگەل پىشكەوتى روولەزادىبونى (تصاعدى)
زانستە مادىيەكان، پەرسەسەندى جەماۋەر و پىشكەوتى ئاستى فەكرى
كۆمەئايەتى خەلكى و ھەروەھا پىۋىست بوون و گىرنگايەتى سۆسيۇلۇزىش
رۇزبەرۇز زياتر دەيى. دابەش كرىنى دابەرومراى سامان، رىگرتن لە
زىدەرپويە كۆمەئايەتپەيەكان و جەنگەكان و باشتىروونى دۇخى ھەرھەنگى
گشتى، پىۋىستى بە زنجىرە زانىارى و ئىستىدلال گەلىك ھەيە، كە تەنھا
سۆسيۇلۇزىيەك دەتوانى دابىنيان بىكات كە لە سەربناغەى جىيەن بىنيەمكى
ئىستىدلالى راۋەستابىت و ھەروەھا پىشتى بە ھەندى پەرسىيى ئىزموونى و
پىشكەوتووومە بەستىت.

مرۇف ئىستا پىۋىستى بەو ھەيە كە زانستە جۇراۋجۇرەكانى خۇى، كە
ھەر كاميان لە بوارىكدا گەپىشتوونەتە پەيمەكى كاملىبون و، ھەندىكەيان
بەھۇى خراپ كەلك وەرگرتنەو — بەرھۆكارى تايەتەندىيە
ئابوورىپەكانى كۆمەلگا جۇراۋجۇرەكان — بوونەتە ئامرازىك بۇ سووكايەتى
پەنكرىن و درىژە پەندى كۆيلەتى مرۇف پۇلىن بىكات و، بە رووناكىيىنى و
بەپارمەتى بىرورا پىشەرەو رىك خەركەكان، زانىارىيەكانى خۇى بە قازانجى
مرۇفايەتى بەكار بېنىت. بەدلىياپەو سۆسيۇلۇزى بەپشت پەستىن بەو
پەرسىيەنەى كە لە كۆمەلگا پىشكەوتووومەكاندا بە باشتىرەن شىۋە خۇيان
دەرخستوو، گىرنگىيەكى راستەھىنە بەدەست نەھىتت. ەك دەزانىن
جىيەنى كۇن و روو لە دارمان و ھەلەشانەو، ەك جۇن بەمەبەستى
داپۇشىنى لەرزۇكى و داپزىۋى بونىاتەكەى و ھەروەھا پاساۋ ھىنانەو بۇ
فەرخوزى و كىرەو دېندانەكانى خۇى، كەلك لە زانستەكانىتر وەردەگىرى؛
بەجۇرەش دەپەوئ بەمەبەستى پاراستى بارودۇخە كۆمەئايەتپەيەكەى
خۇى و پاكانەكرىن بۇ جەنگەكان و ئاسايى پىشاندانى ھەيرانەكان و
ھەروەھا گوشار و حىاۋازى رەگەزى و ئابوورى، كەلك لە سۆسيۇلۇزى
ۋەربگىرىت و پاشان ھەموو گۇرانگارىيە مېژوويەكانىش بختە نەستوى

"هەلکەوت" و ناپەندەى مەرۆفەيش تەم و مەزەوى و بەرەتەسك و ترەسناك
 پەشان بەدات. ديارە شەم هەمۆل و تەقەلايانە، كە لە داروينيزم، مەزەوى،
 كۆمەلە ناسى و سەكۆلۆژى و..... نەمۆنەيان زۆرە، هەيچ زيانەيك لە زانەست
 ناكەين و لە هەمان كاتەشدا، رۆ لە هەلەوشانەوى جەهانى تاوانبار و
 دەرەزەوى فرەخەزان و ئەوانەى دەيانەوى زانەست نابووت بەكەن، ناكەيت.

پەراۋىزەكان

- 1 مەمبەست لە سېتە، شار، پان ولاتىگە كە خاۋىنى رېكخراۋگەلى كۆمەلەپەترو
ھەرومھا كەلتوورى تاپەت بە خۇى بېت.
2. پاسا: بەرگى دووھەم
3. خاۋەن سەروەتو سامانەكان
4. سىياسەت: بەرگى يەكەم.
5. ناۋى دېزىن گەلى ھەرنەسە
6. deuteronomie. دوايىن كەتەپ لە پەنج كەتەپكەى مووسا.
7. alaric- پاشاى وىزىگوتەكان بوو كە ھېرشى كەردە سەر رۇزەھەلاتو رۇماى
فەلاھۇز كەردو سالى 410 كۇچى دوايى كەرد.
8. دۇكتەمىنى ئۇمانىستەكانى رېنسانس كە گەرنكى تاپەتەتيان ئەمدا بە زامان
نەمەبىياتى دېرەن.
9. كۆمەلە ھۇنراۋى ھەماسىو كۆمىك، نووسىنى ئارىۋست(1516).
- 10- شاكارى سېروانتس، گەورە نووسەرى نېسپانىيى.
- 11- بېرئارتەن(aretin) – ساتىر نووسى بىناۋبانگى ئىتالى، كە بېاۋىكى
مەھۇر شەرخەگىزو لە ھەمان كاتىشدا خاۋەن زەۋىكى باشى ھونەرى
بوو(1492-1555).
- 12- boccace- نووسەرى گەورە ئىتالىو خاۋىنى كەتەپى دېكامېرۇن.
- 13- خەتەكى گەورە بىھەزىبون كە لە باكوورى رۇزەھەلاتى يۇناندا واتە
دراىك، دەزيان.
- 14 رەھزۇر پان رەھزۇماسىۋن، ناۋى بزوۋنەۋەى شاپەىو سىياسى سەمدى
شانزەھەمى زاپىنىيە كە يەكەبونى كاتەۋلىكى لەناۋىرەو زۆرەى ولاتانى
نەوروپاى لە ژىر دەسەلاتى پاپا ھىتاپە دەرمە.

15 له مەسئۇلىيەتتا مەمۇرىيەت لە يەككەمىن تاوانى ئادەمە، واتە، خوارىنى
مىۋى قەدەمگەراۋ، كە ھەندى كەس بە بەلگەمكى لە قەلەم ئەدەن بۇ
لە چارەسەر نەھاتنى مەۋۇ و دارمانى جەتمىشى.

16. زۆرىمى مېزۇو نووسەكان لەۋباۋەرەدان كە گەنگەدانى زىاتر بە بەرگەرى
گەردن، ۋەك بە ھىرش گەردن، نەبىتە ھۇى پارچەپارچە بوۋنى سىياسى
دەۋلەتەكان].

17. واتە، تەكەكانى مەۋۇ گەركى يەككەن [بۇ يەكەرى ۋەك گەركە وان].

18. ناۋىكە لەسەر سەرچەم مەتۇدى دىكارتدا داۋراۋە و لەم رەستەپەى خۇيدا
چەر نەبىتەۋە كە «بۇ گەمىشتەن بە جەمئىيەت دەپى ھەمۇو بىرۋەكەكانت فەرى
بەمەتو سەرلەنۇى بىناغەى زانبارەپەكانت دېمەز زەننەتەۋە».

19. Quetelet (jacques) - مەتەتەكەزان و ژمىرەپارى بەلۋىكى (1796-
1874).

20. خولئاسى و سىياسەت

lock—21

Qoung 22

Mandville 23

physiocrate 24

Quesnay 25

jeremi Bentham 26

27. Atomisme — سىستەمىكى فەلسەفەپە كە پەپى ۋاپە جىپەان بەھۇى

پەكاندانى ھەلگەمەتەنەى نەتۇمەكانەۋە ھەتۇتە نارەۋە.

28 خالى بەرەنەپەرى دارمانى سەرھەپى (ۋاتە يەكەمىن تاۋان).

29. كەتەپى يەكەمى تەۋەرات

30. واتە، شەكەپكى جەلەزۋونى.

31. پەپۇستە بۆتەرىت كە نەسەرالى سادەى جەلەقەپەنچە (مارپەنچە) ھەمەپە

بەرىتەپە لەدوۋبەرە بوۋنەمەۋى قۇناغەلەى ۋەكەچوۋبەلام پەشانەلەى مەتەتەكەپەانەى

ټماکمولټيکي پيشکهوتوو و بهر فراوان و بي گولټايي جملې لايې نيتز به هڅي
نسرالي « تصاعدي » پوهه لمانځام ددريت که ریکخري ټماکمولي بوونه و موره
زیندو و گانه.

32- واته رهگزیناسی به پنی تایبتمندییه جهستی و سروشتیه کانهوه.

33- تغییرات اقلی

34- نئیوم

35- روح القوانين

36. تفكيك هوا

37- بهمنی نعم برنسیبیه زمویه کشت و کالیهمکان بهمزی لمرانه بهدر

كهك لى وەرگرنىيانە ۋە مۇقناۋى خۇيان لى دەست نەمدەن ۋە دىبىنە ھۆى كەمبۈۋىنە ھۆى بەرھەمى رەنجى ئىنسانەكان ۋە پىدەجىت ھىج رىگاپەكىشى نەبىت بەلام ماركس ئەم باۋەرەى رەت گىرۋىتەۋە بە پەشت بەستىن بە داھىئانە مۇدىرنەكانى زانستە سىرۋىتى ۋە كشت ۋە كالىبەكان (Engrais) ۋە رەۋىشە جۇراۋچۇرەكان ۋە مەھسۇلاتى زەۋى ... ھەتە، ئەم باۋەرەى بە نادىرۋىت زانۋىە.

De Stael -38

39-Dirigisme - بهر نوو کونترول کردنى توندی کاروباره نابووری،

پان سیاسییہگان -

40- Protectionnisme - برهٔ تکیه بر سیستم‌های گران‌تر که بهانه‌ای

به دهن‌نیشان‌کردنی نرخ گم‌لنگی زیاتر هو کالاهای گم‌لنگی بیانی، و له بازاره ناو‌خویش‌مکان بکمن که تمنها کالاهای پرمهم هینروای ناو‌خویش‌خوین تیا بغرو‌شریت. نرخ گم‌لنگی ناوبراو، که به مهمستی گران کردن و بی‌رونه‌ق کردنی کالای بیانی‌نیشان‌مکان دهن‌نیشان‌ده‌کری، به هازانجی خاومن کارمکان و به زمانی مسرهم‌فکران ده‌کده‌وینده. له کاتیکدا لیبرالیزم و بازارگانی نازاد، تمواو بیجه‌وانیمو ناکوکی له پی‌نوندی گم‌لنگی بازارگانی و ره‌قابه‌تی نازاد ده‌کات، نه‌لیمه همدوو نم تیزانه، کم و‌گوژی زور‌بان تیابه و هیچ‌کامیان به هازانجی مسرهم‌فکران نم.

41- فرېدرېش لیست (Listet 1746 1789) لمگەن ئەۋەشدا بىناغەدانەرى

ناسىۋىئالېزىمى ئابوورىيە.

Gobineau 42

43 لە راستىدا تېۋرە گۇبېنىيەكانىش بە ھۆى ئۇپۇرتۇنىسىمى ئەلمانىيەۋە بە دروستى رەجاۋ نەدەكران. بە مەبەستى يەتمەۋەتتى جىرەبە جىن كىرنى ئەم تېۋرانە، دەۋاپا كەلك لە ئەندازەگىرى جەستەبى ۋەرىگىر دىرت ، لە كاتېكدا نازىمگان تەنھا لايەنە كۆمەلەيتىمگان، پان نەتەۋە پان مەزھەبىيان رەجاۋ دەكرىد، كە بە تەۋەۋەتتى ۋور لە ۋىدىكارىيە زانستىيىمگان . جىيا لەۋەش خۇدى ھىتلەر رەنگى بېنىتى گەمى بوو، ھەروەھا كەللەسەرىشى خىرت (Brachycephal) بوو (كەۋتە بە پىنى باۋەرى خۇيان سەر بە رەگمىزى پەست بوو،) ھەر ئەم مەسەلەپە پىگىرېۋو لە بەردەم بەرپۇۋە بىردىنى سىستەماتىكى دۈگىزەپنى نازىسەدا.

44. بەشىكە لە لىدۋانى پەرلەمانتارىك بە ناۋى ئىنسانلە يەككە لىدوۋ نەنجۈمەنەكانى پاش شۇرپى قەرنەسە.

Cosmopolitism 45 — گۈن ئەمان بەنەتەۋە و نەتەۋەلەپتى (جىھان

نىشتەمانى).

46. بېروانە قەسلى دوۋەمى ھەر ئەم كىتەپە «ماركىس و ماتىريالىزىمى

مىژۋىيى».

47. Legitimisme - لايەنگىرانى پاشايەتتى بۇۋاۋەبى

48. شاپانى باسە ئەۋەتتى كە موبالغە (زىدەۋەۋى) لەراست و دروست بوۋنى

ۋەشەكاندا دىگەن «رەخنى زۇرپان لە ۋەشى سۇسىۋۇلۇزى گىرتوۋە، چوۋنكە ۋەشى ناۋىراۋىلەرپەشەپەكى لاتىنى و رەشەپەكى بۇنانىيەۋە ۋەرىگىراۋە.

49. ھۋانېن مىراخل ئالائە

50- Positivism - ھەلسەۋە تاپەتتى ئاگوست كۇنت كە پىنى ۋاپە

ھەقىقەت تەنھا لەرەگى تىپرامان و ئەزمۇۋەنەۋە ھابىبلى دەرك كىرنە.

On liberty 51

52. ماركىس لە كىتەپە بىناۋىيانگەكەپدا بىناۋى «بەنەمالەى پىرۇز» باسى

نۋوسىرانى سەدەى ھەزەدى قەرنەسە دىگات كە بىرپاى ئەۋ، بىناغەدانەرانى

ماترياليزم، لىوانى ھۇسۇس، ئىدرۇ، ھۆلباخ. ھىرومىا بەلەھنىكى
لاپىنگرانىمۇ ياسى بايۇف و يلانكە دىكات بەلام بىمۇرگەل و بىرور
سازشكارمىكانىان سەبارەت بە خىسەلمەكانى كەمپنە كارىگەرو رېمىرىگەرمكان بە
تەواۋەتنى بەشتىگوى دىخات.

53- Tao بىناغەدىمىرى تائۇنىسم. ئايش بىناۋابانگى جەپى

54- گۇرپانكارى ھىدى ھىدى و لە سىرخۇى ناشى ئامىزانە

55- Finalite- دىۋانامانجى خىمى

56- تەمنا نىچە تارادىمىك روونكرىنموى لىسەر نەم مەسەلمە گىردوۋە و
ۋەك جۇن رەخنى لى مەسەلمە گىرتوۋەمەخنى لىمۇجىمى و ھىدارى و
ملىكەچ بوۋنى لىمەمەمىرى ئەلمانىمەكانىش گىرتوۋە ھىرومىا بە مەمەستى تى
گەمىشتىن لىناكار و جۇرى بىرگىرىنموى نىچە دىمى نەمە بىزانىن كەمەلمەمەكەى
نەمە تا رادىمىك خىسەلمەكانى قەمەبوۋدىكاتەمە. جىۋونكە تىۋىرسىمى
"گەۋرەپىاۋ" نەك تەمنا تىپىكى ياخى و سەركىش نەبوۋىلەكۋولەروۋى
جەستەمىمەۋە لاۋازونەخۇش و شەرمەن و يەكجارىش پەبەندىمەۋ.

57- Woxweiler

58- Westermark

59- cidding

60- cooly

61- small

62- Mac Dougall

63- كە نەمىش رەۋاتىرىن مانى خەلگە

64- Pareto

65- Caray

66- كۇبىۋونەموى ھاۋكاتى دۋو رەمەندى دۇ بىمەك

67- C.Gini: path ologia economca

68- Dolichocephal- كەلەسەرى دىرۇز

69. Brachycephal .. گمللەسەرى خورت

Ammon .70

Sorocin .71

Galton .72

Macquray .73

74. خېلىمىكانى ئەمىرىقاي باگور كىتابى لىگىن غەرىپىكاندا بى ھەلىمان

بىگىرىن.

Jams Frazer .75

J.Louis Brahl .76

J.Sorel .77

Bergson .78

79. شۇرۇشى مەزنى فەرقىسە

80. رادى تەراگوم بىيىنى ژمارى جەماور خەنھا رادى جەماور دەس

نىشان دىگا لى رووى جەندايەتتىيەموبىلەم تەراگومى كۆمەلەيتى ھانتاي

بېھەننىيە كۆمەلەيتى و مادى و ھىكمىيەگان دەس نىشان دىگاويگەواتە

رادىيەكى جۇنلەيتىيە.

Bougle .81

Babel .82

83. Thebes. سىتەى ھىكجار گەورى مىسرى دىرىن.

84. ئابورى، زانستە سىروشتىيەگان، مەزۇف ناسى، مىزۇو.....

85. ھىماننان

Von Wiese .86

Rene Worms .87

88. بىيىنى عىيىنى

89. Statique. نىگۇرو ھاوسىنگ

90. Rythme. گۇرۇتكارى ھەلىبەزىن و دىبەزىنى رىتۇپىك و سىستەماتىك

بۆلۈك دارى زياتر:

ئادام ئىسمى (1790-1723ز): كىتابى "سامانى نىمەمەكان"ى نووسىپ كە
نمەنە بىناغەى زانستى تازى ئابورېيىت (اقتصادىيات)ى دامىزاند. بەلكو
ئەندىشەى ئىنگىلىزچەى لە مەسەلە كۆمەلەپەتتەىمەكان دورۇ خستەمە و سەرقالى
تېۋرى و پەنسىپە ئابورېيىمەكانى كەرد.

ئاشىل (Achille) يەككە لە خوادەپانى پۇنان، كورى تەنپىس و پەلە و بە
ئابانگەرتىن قارەمانى پۇنان لە جەركى ئىلىپاد دا. ەككەرتى كۆشت و لە ئاكامدا
خۇپى بەدەستى پارس (paris) كە تەركى لە پازتەى پەى دا، كۆزرا.

ئاگۇست كۇنت (Aoguste conte): لىكۆلەنەمەكانى ەنەندە قوون و
بەرفروان بوون كە تەنانت زمارەمكى زۇر لە بەرمەندە گەورەكانىش لە
پۇلمەكانىدا حازر دەبوون. كۇنت بىناغەدانەرى قوتابخانەى پۇزىتەپەسە.
گەنگەرتىن بەرمەمىشى "دەورەى فەلسەفەى پۇزىتەپەستى" پە. لە دەپەن سالىمەكانى
تەمەنىشىدا قوتابخانەپەك بە ناوى "ئەپەن خوزى ئىنسانى" ەنەپە ئارادە كە
تەنەمكى لە دەورەى خۇى كۆ كەرمەمە.

ئاگۇستىن (Saint augustine) قەشەى شارى ەپەپۇن لە نەرك شارى بۇن
(430-354) لە سەردەمەى لاوتەىدا بە ەوى ئامۇزگارپەمەكانى "سنت ئامېروو

ناز" هاته سمر ريگای راست و (له رووی ناکاری پموه) بوو به پمکنيک له گهورمترین قلمشکاني کلنيسا. نووسينه گرنګمکاني بریتين له شاری خوا، داب پېدانان و.....

نېبې خه لېوون، عبدالرحمان کوري محمد (1332-1406ز) گرينګترین کتیبې بریتيه له "کتاب العبرو ديوان المبدأ و الخير في ايام العرب و المعجم و المربر..."

نېپېنسر (Herbert spencer) گهورمترین کؤمەل ناسی بريتانيابه و بؤ ساوی نیوسمه ننديشه کؤمەلایه تی خسته زهر پکښی خؤپموه (1903 1820ز) سی سال له تممونی خؤی تمرخان کرد بؤ نووسینی کتیبې سېبرګی "پرمسېمکاني کؤمەل ناسی".

نېپېنوز (spinoza) گرنګییمکی پمکجار زؤری به عقلی نینسان نه داو تمنانت لمګل عقلی بې پایانی خوا بر اوردی ده کرد و پېس وایوو عقل ناهیلیت دسه لاتی کؤمەلایه تی به شیوهیمکی میکانیکی کارمکاني نه جام بدات.

نمرستوو (Aristoteles) زانی به ناوبانګی یؤتانی (384-322 پ.ز) باوکی بزیشکی پاشای مقدونیه بوو. به مندالی باوکی مردو نهویش چوو بؤ نسینا و له پؤلمکاني نفلاتونوندا خمریکی خویندن بوو. گرنګترین کتیبمکاني بریتین له: "هونری شیعر"، "هونری ګوته بېزی"، "کتیبې ناګار"، "سیاست" و "میتافیزیک".

نمرستوهان (Aristophan) بېناوبانګترین شاعری کؤمیدی نسینا (445-386 پ.ز) بازاره کؤمینېپیمکی تزیه له رهخنمگرتن له نه یاره سیاسی و ندمبېیمکاني. "هورمکان"، "پالندمکان"، "پؤمکان" له برهممکاني.

نېبې بمتووته گمریدی عمرېب. سالی 1304 له دېک بووه و سالی 1378 ی کلوی، کؤچی دویمې کردوه. کتیبیکي لن بېمېماوه به ناوی "تحفۃ النظر فی عرائب الامصار و عجائب الاسفار"

بە وتنەمۇى ھەلسەفە. سالى 1918. بوو بە ئىنسانى ئىكادىمى ھەرىساو لەوۋ
بەدوۋە دەستى لە وانەوتنەمۇە كىشاو ھوۋە نىو سىياسەت و كاروبارە
نىو دەولەتتەپەكانەمۇە. گرتگرتىن كىتەپەكانى بىرەتتىن لە؛ دوو سەرجاۋى ناكارو
ئاپپىن، مادە و ھافىزە....

بۇھرات سالى 460 پ.ز لە دوورگەى "كوس" دا لە داپك بووۋە. سالى مەردىشى
زۇر روون نىيە بەلام پىئەھىت نەزىكەى سالى 377 پ.ز كۇچى دواپى كرىبىت.

بوودن (Budan) شىنەفكارى ھەرىسەى (1824-1898) پەكەكە لە
پىئەھىتەكانى ئەمەرسىۋىسىم.

بووكانچى (Boccacio) نووسەرى ئىتالى (1313-1375) نووسەرى كىتەپى
"ئىكامرۇن". يەكەمىن پەخشان نووسى ئىتالىيە.

پروادۇن (prouadhon) لەو كۆمەلناسانەمە، كاتى كە دەرك بەسەرجاۋى
مىژوۋى ھەندى لە دىارە ئابوورىيەكان ناگەن، بە پىشت بەستىن بە
ئۆستورەكانەمۇە روونكرەنەمەپەكى نىوۋە مىژوۋى و نىوۋە ھەلسەقى بەدەستەمۇە
ئەدەن.

تەسەت (Tacite) مىژوۋو نووسى رۇمى (55-120 ز) كە پەكەك لە بىرورپاكانى
ئەوۋە بوو كە، خال (واتە براى داپك) بۇ خۇشكەزى خۇى وەكوو باوك واپە.

داروین (Darwin) پەزىشك و شاعىرى بىرەتتەپاى (1731-1802 ز) ئەو
بىرورپانەى كە لە كىتەپى "بەنەرتى جۇرەكان (اصل انواع) نووسىۋەتتى، بوونە
ھۇى دىمەزەننى ھوتابەنەمەك بە ناۋى داروینىسم.

دەيويد ھيوم (David Hume) (1711-1776) بىناغدانىمى ئىمۇ
ھوتابىخانە ھەرىيە بوو كە زىاتىر لىكۆلىنىمۇ لىسىمى بارودۇخ و
تاپىتمەندىيەكانى كۆمەلگا بىشەسازىيەكان دىگەرد.

دېكارت (Descartes) ھەپەلسووف و ماتىماتىكزان و فېزىكزانى ھەرىسى
(1596—1650) كىتەپە گىرەنگەكانى بىرىتىن لە: بىر كىرەنمۇ مەفەزىكى،
پەرىسىيەكانى ھەلسەفە....

دۇن كېھوت (Don Quichotte) بۇمانىكى ئىسپانىيە لە نووسىنى
سېروانتىم كە رەخەمگىرتىكە لە بىشەپىيەكانى شوالىيەگەرى، كە لىسىمى
نووسىمدا روو لە ئاۋىوون بوو.
دورگېم (Emile Durkheim) بىر جىستەترىن نوپەمى بىرۈپراكانى كۆنت و
ھاخى رۇشەنگەرىيە، كە داكۆكى لە رەسەنەمىتى عەقق و ئازادى بىر كىرەنمۇ
ھەرومەھا دزە كەيسا بوون دىگەت.

رەپەلە (Rabelais) نووسىمى مەروۇ دۆستى ھەرىسى (1494 — 1553)
نووسىمى كىتەپگەلى ۈك، گارگانتوۋا، پانتا گىرۇئىل. رەپەلە ئاسەۋارەكانى سەرىمى
پېش لە مەسىحىيەتى نەوروپاى تىكەل بە ئىندىشە ھەلسەفەيەكانى سەرىمى
خۇى كەرد.

رەموولوس (Romulus) بە پىي رىۋايەتەكان، بىناغدانىمى و ھەگەم پاشاى رۇما
بوو كە لە سالى 753 تا 715. پ. ز. پاشايەتى كەردوۋە.

رەموولوس (Ogustal) دىۋەھمىن ئىمپەراتورى رۇماى رۇئاۋا كە سالى 476 ز
بەدەستى "ئەداكىر" كۆزرا و دىۋەلتى رۇماش روۋخا.

ژان ژاک روسو (Rousseau, Jean –Jacques) نووسر و بیرمندی
فرانسسی (1778-1712ز) بزمندالی دیکی لهدست داو، به هوی
دسکورتی و ههزاری باوکیهوه ژاننکی سهختی رادهوارد. هه موو ژانی
پرپوو له نه هامت و چه رمه سهری و نهوش کاریهگری له سر
بروپاگانی دناوه و کردوویمتی به نینساننکی تووره و له خوبایی و
شهکاک. په کیک له کتیه کانی نیمیل (Emile) ه که سه بارته به
راهیتان و پهروردهی منالان و میرمنالان.

سوفستایی (Sufestayi) به مانای بیرمندی، توانا و زیرهک. له کۆتابی سهدهی
ک.پ.ز. تافمیک له پۆناندا سهریان هه لدا که گهران په دوای حهقیقتیان به
پیویست نه دهزانی، به لکوو فیرکاری هونه رهاکانیان کردوووه پیشو قوتابیانی
خویان هیری دهممهده و مونا قهشه دمکرد.

سیت (Sit) ناوی نه تمویه که که زۆربهی هاوولاتیانی له رهگزی نارایی
بوون. ئهم نه تموه له سهردهمی هه خامه نیشیییهکان و پێشتر لهوانیش له
دهوروبهری ئیراندا دهژان.

سینت پۆل (San pol) ناسراو به چهواری نهجیب. په کیکه له بناغه دانهرانی
نهمی کلنایی و باومه مسیحیییهکان و کتیه گملیکی زۆری نووسیهوه.

سپسرۆن (Sciceron) مارکۆس تولیۆس، گوتیه بیژ (خطیب) و
سیاستمه داری به ناوبانگی رۆمی (106-43 پ.ز) له سهردهمی لاویتیدا شیهری
دمنووسی و سهرقایی وهرگێڕانی نه دهیی پۆنانی بوو.
شارلمانی (charlemagne) (722-814ز) له سالی 768ز بوو به جینشین
باوکی و تا سالی 771ز پاشایهتی کرد.

فۇرىيە (Fouille Alfred) يەككىچە لە بىر مەندە گەورەكانى ھاۋا جەرخى
 ۱۸۱۲-۱۸۳۸ ز) لە سەردەمى لاۋېتېدا چاۋنېشى گىرت و واى لېكرد
 نەتوانىت دىۋىزە بە ۋاشەتتەمەۋە - كە پېشتەر ئەۋكارەى ئەگەرد - بىلەت . بەلام بىمۇ
 ھالەشمەۋە ھەمۇو ھەمفەۋا چۈلەر سالى تەمەننى تەرخان كەرد بۇ نوۋسىن و
 لېكۋلېنەۋە. سەرەتا كەلگى لە بىر ۋەراكانى ئەمفلاتوۋن و پاشان كانەت و كەسەننى تە
 ۋەرگەرت.

فۇرىيە (Fourier, Marie charles) ۴۴ يىلە سوۋف و بىر مەندى كۆمەلەپەتنى
 ۱۷۷۲-۱۸۳۷ ز) سالى ۱۸۰۴ كەتتېپىكى لە ژۇرنەۋى "ھەمماھەنگى
 جىھەننى" (Harmonie univer) نوۋسى و دەپمۇست نامانچەكانى مەۋۇ بە
 ئاھارنىكە بىلەت كە ھازانچى بۇى ھەمىيەت. ھەروھە پېتىۋابوۋ "كار" تەنھا رېنگەى
 بەختەمۇرى و كامەرانى مەۋۇفە. فۇرىيە بە نامەزىنەرى سۆسيالىزىمى نامانچ خەۋەر
 (پۇتۇپىسەم) دەناسرەت.

فرۇيد (Freud) دەروۋنشىكارى نۇتريشى (۱۸۵۶-۱۹۳۹ ز) لە بىنەمائەمىكى
 جەۋولەكە لە شارى ۋەراپېرگەن لە دايك بۇد. سالى ۱۸۷۳ چۈە زەنكۇ و خەۋەندىنى
 لە رەشتەى پەزىشكىدا نەست پېكەرد و سالى ۱۸۸۱ دۆكتۇراى ۋەرگەرت. يەككەم
 لېكۋلېنەۋەكانى لەمبارەى ئەمساپەۋە بۇۋن. سالى ۱۸۹۵ لەگەل ۋۇزىف بۇرۇپەر
 كەتتېپى "ھەندى لېكۋلېنەۋە سەمبارەت بە ھەستەرى"ى نوۋسى. فرۇيد لەۋ
 باۋەرەدەۋو كە سەرچەۋەى زۇرپەى نەخۇشەپپەكان دەگەرەتتەۋە بۇ، ناكەمى
 سېكسى. تەۋتەم و تابۇ يەككىچە لە گرىنگەزىن كەتتېپەكانى.

فېختە (Fichte) ۴۴ يىلە سوۋف ئەلمانى (۱۷۶۲-۱۸۱۴ ز) لە ئەلماندا لە
 دايك بۇد. دايك و بابېتتى دىنلەرى ھەمۇو و ھەمىشە تەۋەشىيان ئەبەرد بۇ كەتتېپە.
 لە ۱۸ سالىدا بۇۋ بەخەۋەنشىكارى زەنكۇ لە رەشتەى تېۋلۇۋىدا. پاشان ئاشانەپەتنى

لەگەڵ فەلسەفەى کانتدا پەيدا کردو خەزى پى کرد. کاتى گە فەرنسەيىمەکان شۇرپى مەزەنەيان دەست پىکرىو، هەنئى وتارى بۇ پىشتىوانى نمو شۇرپە نووسى. کتیبە گرنەمەکانى بریتىن لە: ماقى سروشى، چارەنوسى ئىنسان، بونىادى لىکۆلەنمەو لە زانستدا. فەلسەفەى فەشتە لەسەر بناغەى فەلسەفەى کانتدا راوستاوه.

کانت (Emanuel kant) فەيلەسووفى ئەلمانى (1724-1804) لە دایک و باوکىكى مەزەبەيىمەو هاتە دنياوه. هەموو هەشتا سالى ئەمەنى خۆى بۇ فێرگارى و راهێنان و نووسین تەرخان کرد. بەرھەمە گرنەمەکانى بریتىن لە: بىنەماکانى فەلسەفەى ناگەر، رەخنەگرى عەقلى رەھاو.....

کرىستوف کۆلمب (colomb, christophe)، بىناوبانگى ئەمەريکى (1451-1506ز) ماومەكى زۆر بىر لە دۆزىنەمى ئەمەريکا، سەبارەت بە دۆزىنەمى رىگى دەريايى هيندوستان، لەگەڵ بازرگانە ئىتالىيەمەکاندا قىسموباسى ئەکرد و ئەمەويست دەرياوانى رىگایمكى دەريايى بدۆزىنەمەو تاکوو بە هيند بگات، تا ئەمەوى گە بەهۆى دامەزران لە دەربارى "گاستيل"دا، تونى سەفەرى خۆى بۇ دۆزىنەمى کيشومرى تازەى ئەمەريکا دەس پىتکات. سەفەرمەكى کۆلمب لە 3 ئووتى 1492ز دەستى پىکرد و لە جوارەمىن سەفەرى دا، گە سالى 1502 تا 1504 بریژمى کیشا ئەمەريکای دۆزىمەو.

کارلايل : تووماس کارلايل (1795-1881ز) مێژوونووس و ئەدیبى بەریتانى نووسەرى کتیبى "شۇرپى مەزنى فەرنسا" و "زەانى ەرێدرىكى مەزن"

کالوين : پووحنە کالوين (1509-1564ز) لە "لېۆن"دا لە دایک بووه و لە ژێنیدا کۆجى دولەى کردووه. "ئایىنى مەسێھىيەت" پەیکە لەبەرھەمەکانى.

گوستاو لۇبۇن (Gustave le, Bon) (1841-1931) بە ھۆی کتیبی
 "رەواناسی خیلەکان" دە، ناویانگیکی جیهانی دەرکرد. بېرای لۇبۇن، کۆمەلانی
 خەلک لە ھەندئ بارودۇخی تاپەتدا تووشی نەخۆشی گەلنکی تاپەت دەبن.

لاک (Locke John) ھەنەسووق بەریتانیایی (1632-1704ز) بېروراکانی
 لەسر بناغەیی بايەخ و بھەای نیحساس و عەقل و بېرکردنەھە، گە ئەوانیش
 دەبن لە ئەزموونەھ سەرچاھ بگرن. گرنگترین کتیبەکانی بېریتین لە؛ نامەیک
 سەبارەت بە لیکبۆوردن، لیکۆلینەھ لەسر عەقل و ھامی ئینسانی و....

مالتووس (Tomas Robert Malthus) ئابووریانی بەریتانیایی
 (1766-1834ز) نامەیکەھەکی سەبارەت بە جەماور بەلاوکردۆتەھ کە تیایدا
 ریزەیی روو لە زیادبوونی جەماویری گۆی زەوی نیشان داوھ زیاد بوونی
 جەماویری بە مەترسییمکی گەورە بۆ ژیان و شارستانیەتی ئینسان لە ھەلەم
 ئەدا.

والتر (volter) ھەنەسووف و نووسەری ھەرنسی (1694-1778ز) یەکنە
 لە گەورەترین کەسایەتییمەکانی سەھە ھەژدەھەمی ھەرنسا. دووجار لەزیندان
 خراوھ سێ سالیش دوور خراوتەھ بۆبەریتانیا. "نامەگەلنک سەبارەت بە
 نەھەمی ئینگلیس" گرنگترین کتیبیەتی.

ھەرۆدۆت (Herodot) مێژوونووسی یۆنانی، گە بە باوکی مێژووناسراوھ
 (420-486پ.ز) لە "ھالیکارناس" دا لە نایک بوھ. سەرھتا لە شاری "کاری" دا
 دەستی بە نووسین کرد و پاشان چوو بۆ یۆنان و لە دوورگە "نۆلەمپیاد" دا
 نیشتەجێ بوو. لەوێدا بۆماوھ 12 سال سەرھالی نووسینی مێژوو بوو و پاشان
 لەگەڵ جەند کەسێک لە ھەنابەرائی یۆنانی، چوو بۆ رۆما و لەوێ کتیبی
 مێژووگەیی تەواوکرد.

ۋاتاي ھەندى زاراۋە:

ئانارشىزم (Anarshisme) رېئاللىقنى سىياسى ئازادەچىيانمەگە ئە وشەى
ئانارخىيە پۇنانى ۋەرگىراۋەگە بىماناى نەپوۋىنى "رېنەرو ھىكۇۋىمەت"ە.

ئایدېئالىزم (Idealism) ئەم زاراۋە ئە ھەلىسەفە ۋە ھەلىسەفە سىياسى ۋە
كۆمەلەپتەدا كەلگى زۇرى لىۋەردەگىرى. ئە وشەى ھەرنەسى Idee ۋە ھاتوۋە
بەماناى خەپال ۋە ئامانچ دىت ۋە كەۋاتە ئایدېئالىزم دەپتە ئامانچ خەۋازى ۋە
ھەرۋەھا گىرنگەپتەى ئەندىشە ۋە بىرگەندەۋە.

ئەندىۋىدوالىزم (Indivdualisme) ئە وشەى ئاندېۋىدېۋ ۋەرگىراۋەگە ئە
زۇربەى زەمانە ئەۋرۋەپاىيەكاندا بە ماناى ئاك پان ئاكەكەس ھاتوۋە. كەۋاتە
ئاندېۋىدوالىزم بە ماناى رېئاللىقنى ئاكەكەسى دىت كە پەككەگە ئە تاپەتەمەندىيەكانى
ۋەدە بۇرۇۋىزى.

ئۇمانىزم (Humanisme) بىرەتەپە ئە مەۋلە دۇستى. ئامانچى ئۇمانىزم،
ئازادى تەۋاۋى خەلگى زەھەمەتگىشە.

بەربەرىزم (Barbarism) بە بەر بەر مەۋلە دەۋىرىگە ئەۋرۋى ھۇش ۋە
بىرگەندەۋە دۈكەۋەۋى ۋە كەۋاتەبەماناى ۋە ھەشەگەرى ۋە دۈكەۋەۋى دىت.

پەلۇپۇنەز (Peloponez) دۈۋرگەمەگە ئە باشۋەرى پۇناندا كە سەرما بە
ھۇى ناۋى دانىشتۋانېيەۋە، "پەلاشراپا" پان پى دەۋت ۋە دۈاتەر بە پەلۇپۇنەزۋى
ناۋىيانگى دەرگەرد. 20 سال پاش شەرمەكانى ئىران ۋە پۇنان، شەرى ئەسسىنا ۋە
نەسپارت لەۋ ناۋەمەمەدا رۋەپدا كە بۈۋە ھۇى ھەلۋەشەنەۋەى ئەسسىنا (341).
404.پ.ن.

یووتیلیتاریزم : فلسفه‌ی هازانج خوازی و دمس نیشان گردنی هازانجی
هممو دیارده و شتومکمان.

فهره‌نگوگ

کوردي	فارسي	ئینگیزی
ئابووری پیشمازی	اقتصاد صنعتی	Industrialeconomy
ناستی کۆمه‌لایمی	سطح اجتماعی	Social level
ناکار	اخلاق	Moral - ethics
ئالوگۆر کردن	مبادله	Exchange
ناپیدال، نامانج	آرمان	Ideal
نمرزش، بهما	ارزش	Value
نهمری واقع	امرواقع	Fact
بارودۆخی زیان	شرایط زندگی	Life conditions
باردۆخی کۆمه‌لایمی	اوضاع اجتماعی	Social condition
بالا	عالی - متعالی	Archetype
بگۆر	متغیر	Variable
بنهماله	خانواده	Family
بهرهم هینان	تولید	Production
بهمشاری کردن	مشارکت	Participation
به‌کۆمه‌لایمی بوون	اجتماعی شدن	Socialization
به‌های کۆمه‌لایمی	ارزش اجتماعی	Cocialvalue

Justification	توجیه	پاساو هیئانهوه
Psychologism	روانکاوی	پسکالوژی
Progress	ترقی - پیشرفت	پیشکموتن
Sacred	مقدس	پەرۆز
Economic Structure	ساخت اقتصادی	پیکهاتی نابووری
Symbiosis	همزیستی	پیکهوه زیان
Social -status	په‌ی‌گه‌ه اجتماعی	په‌ی‌گه‌ی کۆمه‌لایه‌تی
Social communication	ارتباط اجتماعی	په‌ی‌وندی کۆمه‌لایه‌تی
Violence	خشونت	توند و تیژی
Adaptation	تطبیق	تەماپی
Population Explosion	انفجار جمعیت	تەپه‌ینه‌وه‌ی جەماوەر
Amalgamation	اختلاط نژاد	تێکه‌ن بوونی رنگ‌ز
Discrimination	تبعیض	جیاوازی قایل بوون
Eugenics	اصلاح نژاد	چاگمازی رنگ‌ز
Centralization	تمرکز	چەڕبوونه‌وه، جەمعیتی
Concentration	تراکم	چهریتی
Social Stratum	قشر اجتماعی	چه‌ی کۆمه‌لایه‌تی
Essence	ماهیت	چییه‌تی
Prejudices	خرافات	خورافات
Plebs	عامه مردم	خه‌لکی رەهه‌مکی
Mores	آداب و رسوم	داب و نه‌ریه‌ت

Division of labor	تقسیم کار	دایمیش کردنی کار
Tendency	گرایش	ناگهیران
Invention	اختراع	داهینان
Contrast	تضاد	دژایمتی
Contradiction	تناقض	دژوازی
Antisocial	ضد اجتماعی	دژه کومه لایمتی
Psychologism	روانکاوی	دعروون شیکاری
Institution	نهاد	دعزگا
Authority	التهاد	دده لایمت
Sovereignty	حاکمیت	دده لایمت لایمتی
Intervention	مداخله	دده ستیو مردان
Nomadism	چادر نشینی	دمواری نشینی
Phenomenon	پدیده	دیارده
Stagnation	رکود	دراوستان - وستان
Public opinion	لشکار عمومی	دراي گشتی
Legitimite	مشروعیت	دروا بوون
Relativity	نسبیت	دژزمی بوون
Intelligentsia	روشنفکران	دژشنبران
Usage	رفتار رایج	درفتاری باو
Structuration	سازماندهی	دژنکستن
Social communication	رفتار اجتماعی	درفتاری کومه لایمتی
Reformism	اصلاح طلبی	دیفورم خواری
Race	نژاد	دژمگز
Social organization	سازمان اجتماعی	دژنکخراوی کومه لایمتی

Social hierarchy	سلسله مراتب اجتماعي	زنجيره پله و پايه کۆمهلايمتى
Natality	زاد و ولد	زاووزى
Demostration	اثبات کردن	سلماندن
Stabilization	تثبيت	سقامگير کردن
Pattern	الگو	سرمشق
Syndicate	صنف	سندىگا
Repression	سرکوب	سرکوت کردن
Industrial revolution	انقلاب صنعتي	شورش پيشهسازى
Civilization	تمدن - مدنيت	شارستانىيىت
Abundance	وفور - فراوانى	فراوانى
pluralism	کثرت - کثرت گرايى	فرههچىشتى
virtus	برترى - اولويت	فەزىلىت - له سروو بوون
Crisis	بحران	قەيران
Sociology	سوسيولوژى	کۆمەلە ناسى - سۆسيۆلۆژى
Conflict	کشمکش	کێشەمکێش - ناکۆکى
Crowd	انبوه خلق، توده مردم	کۆمهلانى خەلک
Coods/and/services	کالاها و خدمات	کالا و خزمەتگوزارىيەمکان
Conservatis	محافظه کار	کۆن پارێز
Slavery	برده دارى	کۆنلەمدارى
Banausic	کاسب کار	کاسبکار
Social pressure	فشار اجتماعي	گوشارى کۆمهلايمتى

Development	توسعه	گشایسمندن
Corps	دسته	گروپ
Dependenc	وابسته	گیراوا
Transfer	انتقال	گواستنموه
Compulsion	اجبار	گوشار، جمبر
Isolation	انزوا	گوشمگیری
Totality	کلیت	گشتیتیت
Transformation	تبدیل شدن	گوران
Social deviation	انحراف اجتماعی	لادانی کۆمه لایمتی
Configuration	هیئت - انجمن	لیزنه
Survie	بقاء	مانموه
Class struggle	مبارزه طبقاتی	مملانیجینایمتی
Method	روش	میتۆد، رهوش
Heterogeneity	ناهمگونیت	ناهاو جهشتی
Elite	سرامد، برگزیده	نوخبه
Social order	نظم اجتماعی	نمرسی کۆمه لایمتی
Norm – Normative	هنجار - هنجاری	نۆرم - نۆرماتیف
Dependency	وابستگی	وابستهیی
Class consciousness	آگاهی طبقاتی	وشیاری جینایمتی
Reproduction	تجدید نسل، تناسل	وهجه خستنموه
Intermediarie	واسطه - رابط	واسپته
change	دگرگونی، تحول	وهرگۆران
Consanguinity	همخونی	هاوخوینی
Homogeneity	همگونیت	هاو جهشتی
Extrapolation	استنتاج قیاسی	هملینجانی

		بہار اور نگار خانہ
Factor	عامل	ھوکار
Social equilibrium	تبادل اجتماعی	ھاوسمنگی کڑمہ لایعتی
Aleatory	تصادفی - اتفاقی	ھمکھوت
Syncretism	ھمفکری	ھاوپایہ
	فرارزونشیب، نوسان	ھمکشان و داکشان
Legislation	قانون گذاری	پاسادنان
Conformism	یکنواختی - یکسانی	یمکرھوتی

بەرھەمەكەنى ۋە رەگىز:

1. ھەشت نامە — گۈنتەرگراس، كىنزابۇرۇنە — لەگەل شۇرش
جوانرۇقى — دەرگەي چاپ و پەخشى سەردەم — 2002
2. ھىرېين جۇن بەسەر ترس و دىلەپراۋگىيى خۇماندا زال بېن —
جۇرچ ارىبارن — لەگەل شۇرش جوانرۇقى — بىنكەي ئەدەبىي گەلاۋىز
— 2002
3. نامەپەك دەرپارەي لىكېووردن — جۇن لۇك — لەگەل شۇرش
جوانرۇقى — خانەي ۋە رەگىزپان — 2004
4. تىگەپىشتى تىۋرە سىياسىيەكان — تووماس نىسپراگىننر — (لەزىر
چاپداپە)
5. كورنە مىژوۋىيەكى گۇپرانكارىيەكانى كۆمەلناسى — بوتول —
(نامادەي چاپ)
6. ھەرھەنگى زارۋامكانى ھەلسەفە و زانستە كۆمەلەپىيەكان —
نىنگلىزى — فارسى — كوردى (نامادەي چاپ)
7. ھىمىنىزەم — جىيەن فرىدەمەن — (نامادەي چاپ)

